NR 1 2008

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Docent Peter Carelli, Lund
Museichef Göran Larsson, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfsparre, Lund

Innehåll

	Sid.
Caroline Arcini och Bengt Jacobsson: Vikingarna från Vannhög	1
Stefan Persson: Bönder, gränsbygd och stat	15
Aktuellt om antikvariskt	
Kilian Stobaeus kuriosakabinett	35

TRYCKTJÄNST I ESLÖV HB, 2008

Vikingarna från Vannhög

Av Caroline Arcini och Bengt Jacobsson
Arkeologer vid RAÄ UV SYD i Lund

Författarna utgår från gravfältet i Vannhög, det största i Trelleborgstrakten. Det är främst avvikande begravningsseder under vikingatiden, såsom ovanpågravar och påmagengravar, som diskuteras i ett såväl nationellt som internationellt perspektiv. Även den märkliga seden med filade framtänder hos vissa män behandlas liksom flera andra osteologiska fenomen. (Red.)

Ett gravfält träder fram

Under yngre järnålder, då sjöfarten utmed Skånes kuster var intensiv, kom boplatser med anknytning till handel att växa upp längs kusterna. En sådan boplats har legat på platsen där staden Trelleborg senare kom att etableras. Bosättningen, som nådde sin största utbredning under 700-talet till mitten av 900-talet, har varit omfattande och sträckt sig ca 800 meter längs utmed stranden. Under 900-talet byggdes här också en borg – en Trelleborg – som dock övergavs kring år 1000. Att människor under yngre järnålder bott och verkat vid stranden framgår således tydligt, men var har man begravt sina döda, var finns gravfälten? Enligt fornminnesregistret finns flera små och stora gravfält runt staden (fig. 1). En del av dem kan ha varit gårdsgravfält andra kan ha nyttjats av flera gårdar tillsammans. Det största gravfältet ligger nordväst om staden, vid Västervång, inom ett område som idag kallas Vannhög. Här har flera arkeologiska undersökningar utförts. Avståndet till den vikingatida borgen och strandbosättningen är ca 1 kilometer. Gravfältet följer en öst–västligt orienterad grusås en bit in från kusten, en grusås som genom åren flitigt utnyttjats av lokalbefolkningen, vilket kraftigt sargat gravfältet. Trelleborgs stad har också sakta men säkert vuxit allt längre västerut och nya gator och industritomter har efterhand trängt sig in över området. Även om topografin kring grusåsen härigenom kraftigt förändrats, finns det fortfarande delar av gravfältet som inte undersökts, framförallt omedelbart söder om Slättervägen och inom det koloniområde som avgränsar gravfältet åt väster.

Första gången gravfältet vid Vannhög uppmärksammades var en sommardag 1916 när dåvarande föreståndare för Lunds universitets historiska museum Otto Rydbeck kallades till Trelleborg i »ett angeläget ärende». I åsen hade man vid grushämtning påträffat ett skelett. Otto Rydbeck beskriver senare i brev till Kungliga Vitterhets-Historie- och Antikvitetsakademien fyndet på följande sätt:

> Skelettet, hvilket härrörde af en ung, fullvuxen, men ganska klent byggd individ, troligen kvinna anträffades 1 meter under marken med hufvudet i väster samt fotändan i öster. På grund av grafens otillräckliga storlek hade liket nedlagts i sidoläge, hvilande på högra sidan, men med benen starkt uppåtböjda. Hufvudet hvilade på högra sidan och var kraftigt bakåtlutande, båda armarna voro starkt böjda med händerna lagda intill hufvudet. Inga egentliga fornsaker påträffades, men öfver bäckentrakten, skildt från bäckenet genom ett tunt jordlager, låg ett klufvet obearbetat rörben.[1]

Det var emellertid inte första gången man hittat skelett i grusåsen. Enligt uppgift från

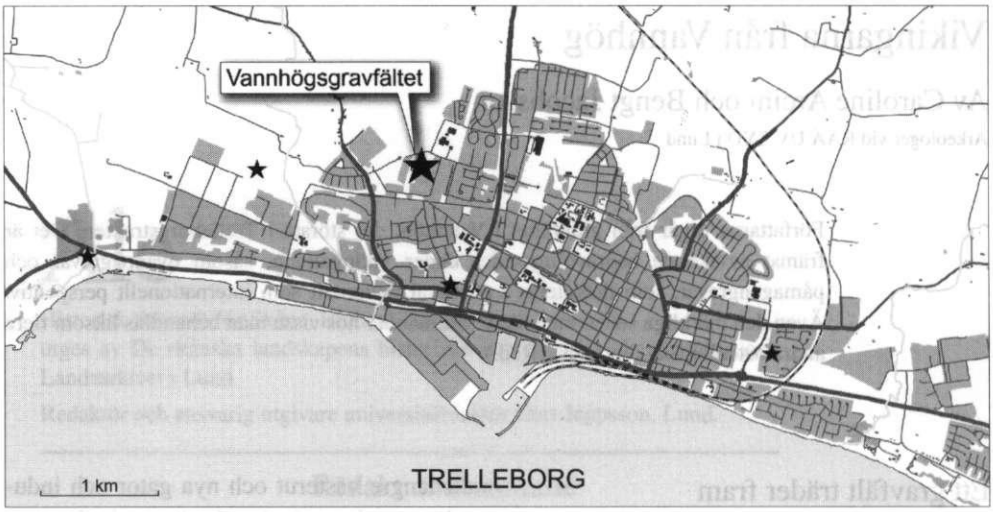

Fig. 1. Bilden visar gravfält från yngre järnålder i och kring Trelleborg. Karta, Staffan Hyll.

dem som brukade jorden, och andra som kommit till platsen när fyndet av skelettet gjordes, hade man tidigare påträffat en mängd skelett vid grushämtning. Strax öster om den grav man nu hittat hade man i en annan grav hittat en flat, bred »järnring», samt en järnkniv. Inget av fynden hade tillvaratagits, men uppgifterna fick Rydbeck att dra slutsatsen att gravarna var från järnålder.

Nästa gång gravfältet uppmärksammades var när Trelleborgs museums föreståndare, arbetschef Axel Andersson, år 1930 gjorde eftersökningar i åsen (fig. 2).[2] Även han hade hört talas om att skelett vid upprepade tillfällen hade påträffats på platsen, och att dessa ofta legat under underjordiska rösen eller stenar. Axel Andersson tog sig nu för att metodiskt söka igenom åsen. Genom att med ett två meter långt järnspett stöta ca en meter ner i backen, lyckades han efter två dagars sökande lokalisera fyra stensamlingar, vilka han antog utgjorde gravar. Saken anmäldes även nu till professor Otto Rydbeck, som skickade amanuens J. Forssander att gräva ut gravarna. Två av de fyra stensamlingarna visade sig också mycket riktigt utgöra gravar.

I det brev som sedan skickades till Riksantikvarien, och där Axel Andersson anhöll om att fynden skulle tilldelas Trelleborgs museum, gjordes för första gången en upp-

Fig. 2. Trelleborgs museums föreståndare, arbetschef Axel Andersson, i samband med undersökningarna av åsen år 1930.

skattning av det antal gravar som genom åren kunde ha grävts upp på gravfältet. Axel Andersson skriver att *»här påträffats ett antal skelett, vilket antal kan uppskattas till ett 30-tal sedan år 1870»*. Hur han kommer fram till denna siffra berättar han emellertid inte.[3]

Nu gick ett antal år utan att något hände vid gravfältet, men den 13 maj 1953 anmäldes åter att man vid markarbeten funnit skelett i grusåsen. Holger Arbman, som nu upprätthöll professuren vid Lunds universitets historiska museum, skickade amanuensen Mats Pettersson (Malmer) för att undersöka saken. Han rapporterade att det rörde sig om två skelettgravar, varav den ena innehöll en nyckel av vikingatida typ. Då markägaren meddelade att han hade för avsikt att öppna ett grustag på platsen, blev detta inledningen till den dittills största undersökningen av gravfältet. Under åren 1953 och 1954 undersöktes 14 gravar.[4]

Under de efterföljande åren etablerades en serie industrier på området utan att några arkeologiska undersökningar kom till stånd. Under de senaste 15 åren har emellertid Riksantikvarieämbetet UV Syd i Lund vid tre olika tillfällen undersökt gravar i samband med att olika industrier byggdes ut. Åren 1990, 2000 och 2004 kunde en stor del av gravfältets utbredning kartläggas, och flera intakta gravar, liksom ett stort antal lösa ben från förstörda gravar påträffades.[5 6 7]

Vi kan nu konstatera att det genom åren undersökts ca 40 gravar, och att det till dessa bör läggas minst lika många som blivit söndergrävda i samband med grustäkt. Detta gör gravfältet till det största vi känner till kring Trelleborg. Flera ^{14}C-analyser av skelettmaterialet har visat att gravarna framförallt härrör från vikingatid med tyngdpunkten i 900-talet, alltså samtida med strandbosättningen i Trelleborg.

Vad kan då ett gravfält som det i Vannhög berätta om dåtidens människor? Kan vi i gravarna utläsa något om de seder och bruk som varit kopplade till den tidens syn på liv och död? Speglar gravarna en traditionell och statisk syn på hur man skulle handskas med de avlidna, eller är det mångfald och variation som utmärker gravarna? Allt tycks tyda på det senare. Vi kan ana att det förekommer en indelning av gravfältet i olika åldersgrupper. Här förekommer också gravar där den döde lagts antingen på ryggen, på sidan eller till och med på magen (*påmagengravar*). I några fall har man medvetet återbegravt i samma grav så att de döda ligger ovanpå varandra (*ovanpågravar*). Under de senaste femton åren har det också i flera andra material från vikingatid observerats ett märkligt, och för Europa unikt fenomen, nämligen seden att fila horisontella märken på framtänderna. Ett av de första fallen med filade tänder påträffades i materialet från Vannhög redan i samband med 1990 års undersökning. Inför undersökningen 2004 var det därför självklart att söka efter flera sådana fall. I denna artikel skall en del av gravfältets olika företeelser belysas.

En sed med gamla anor?

När vi sammanställt alla resultaten från de olika undersökningarna av gravfältet i Vannhög står det klart att andelen barn och ungdomar utgör ca 25 % av de undersökta gravarna. Individer i alla åldersgrupper utom spädbarn och äldre över 60 år finns representerade. Fördelningen på gravfältet visar att det inom den västra delen finns individer ur alla de representerade åldersgrupperna, medan det på den östra delen framförallt förekommer vuxna personer (fig. 3). Studerar vi andra samtida gravfält såsom Bogøvej och Kaagarden på Langeland i Danmark, finner vi att det även här främst förekommer vuxna individer medan det endast är ett fåtal tonåringar och barn och inga spädbarn (fig. 4).[8] Ett annat

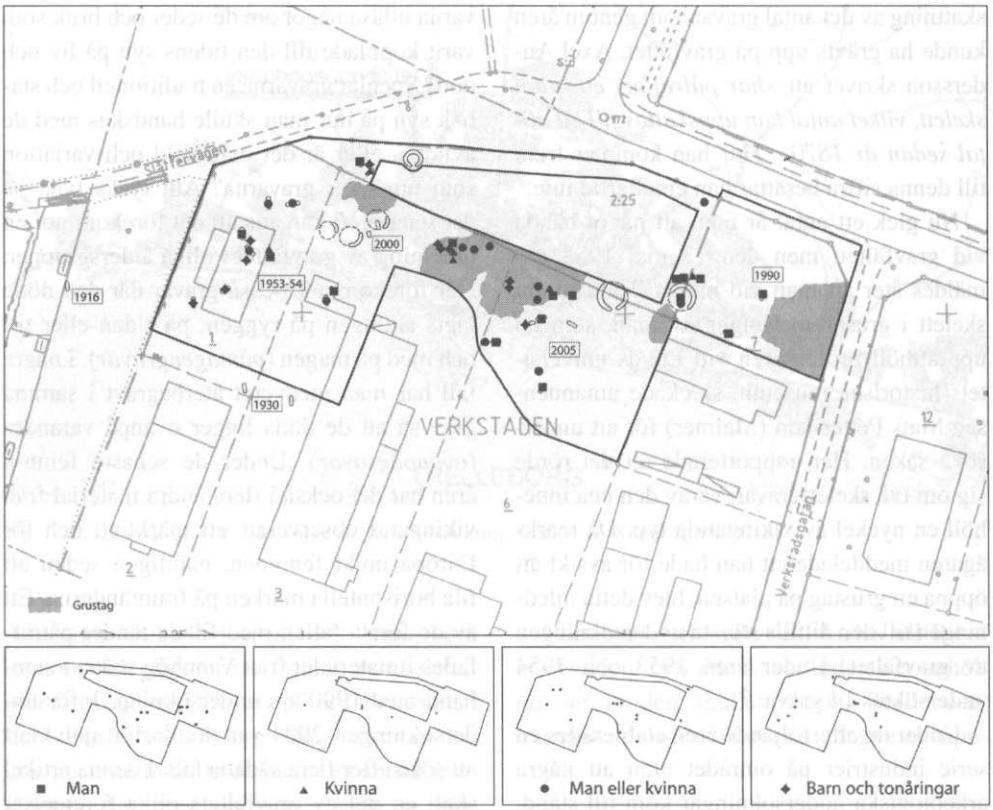

Fig. 3. Bilden visar köns- och åldersfördelning av de gravlagda på Vannhögsgravfältet. Illustration, Staffan Hyll.

gravfält med skev åldersfördelning finner vi i Kopparsvik på Gotland, där färre än en procent av de drygt 300 gravlagda individerna är yngre än 20 år, och där de mindre barnen endast representeras av två foster (fig. 4).[9] Samma sak är det med Östra begravningsplatsen, vilken liksom Kopparsviksgravfältet ligger på gångavstånd från Visbys ringmur. Här undersöktes ett 50-tal gravar, varav samtliga innehöll vuxna individer.[10] Att avsaknaden av barn inte beror på att dödligheten i späd ålder var extremt låg vid denna tid, visar det samtida gravfältet i Fjälkinge i nordöstra Skåne. På det gravfältet var nämligen majoriteten av de påträffade gravlagda individerna spädbarn (fig. 4).[11] Det märkliga är dock att det på gravfältet i Fjälkinge saknas i stort sett barn i andra åldersgrupper. Liknande förhållande som i Fjälkinge ses på Triberga gravfält på Öland, vilket dateras till vendeltid och vikingatid (fig. 4).[12] Det finns emellertid även gravfält från vikingatiden som uppvisar en något jämnare fördelning mellan unga och vuxna som t.ex. i Folkeslunda på Öland,[13] och i Valsta i Uppland (fig. 4).[14]

Hur ska då resultaten från dessa åtta gravfält från vikingatid tolkas? Materialet visar tydligt att bevaringsförhållanden inte utgör den primära orsaken till avsaknad eller hög förekomst av individer i vissa åldersgrupper. Om skelett från spädbarn och foster bevarats borde även de från större barn göra det. Även om andelen barn på olika gravplatser kan

variera beroende på, dels antalet födda barn och dels på variationer i dödligheten, så är det inte rimligt att anta att skillnaderna mellan olika samtida samhällen skulle vara så stora som de olika gravfälten uppvisar. Inte heller skapar t.ex. epidemier sådana förhållanden att endast spädbarn men inte barn i andra åldrar dör. Inte ens i 1700-talets städer, då spädbarnsdödligheten var mycket hög, visar dödlighetsmönstret en sådan snedfördelning.

En tänkbar förklaring till att gravfälten sinsemellan uppvisar så stora variationer när det gäller åldersfördelningen kan vara att de olika gravplatserna återspeglar olika konstellationer i samhället. Detta kan t.ex. vara fallet vid olika handels- och samlingsplatser där man bör kunna förvänta sig en överrepresentation av män. De män som dog på främmande mark fördes sannolikt inte hem för att begravas på den egna byns gravfält, utan begravdes på ett närliggande gravfält, eller på ett för handelsplatsen speciellt inrättat gravfält. Detta kan ha medfört en överrepresentation av vuxna män på vissa gravplatser. En sådan förklaring skulle kunna vara tänkbar för gravplatserna i Kopparsvik och Östra begravningsplatsen på Gotland. Beträffande Kopparsvik har det på grund av den extremt stora anhopningen av män på en del av gravplatsen föreslagits att det är ett gravfält som varit knutet till en plats med speciell funktion, handel eller någon sorts hird- eller garnisonsaktivitet.[15]

En annan förklaring till en ojämn åldersfördelning på gravfälten kan vara att det funnits en rumslig uppdelning, där män, kvinnor och barn hänvisats till olika delar av gravplatsen. Detta kan vara svårt att fastställa om endast delar av ett gravfält undersöks, men i Vannhög, som endast delundersökts, kan vi ändå ana en viss uppdelning där barn respek-

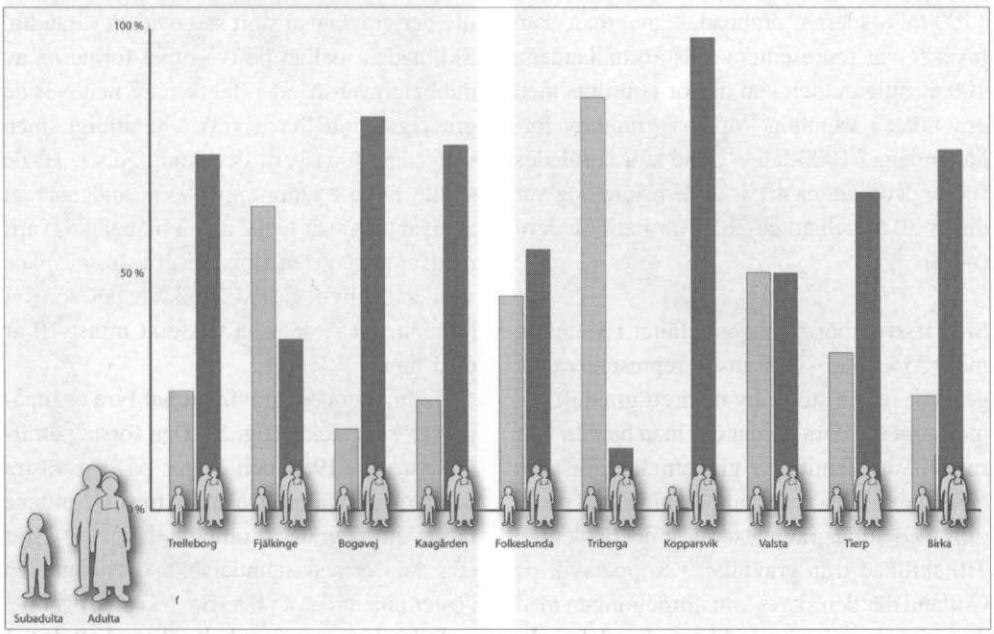

Fig. 4. Tabellen visar åldersfördelningen på några av södra Skandinaviens gravfält från Vikingatid. Illustration, Staffan Hyll.

tive vuxna varit hänvisade till bestämda områden. På gravplatsen i Folkeslunda noterade man att barnen låg i vissa »klungor», och i Triberga fanns det en tydlig koncentration av barn på den norra delen av gravplatsen. I Fjälkinge fanns det »klungor» med barngravar men i närheten av dessa fanns det alltid någon eller några vuxna. Att man på gravfälten har haft vissa områden som reserverats för barn är inte något typiskt för vikingatid. Längre fram i tiden har det också funnits en särbehandling av barngravar, bl.a. på de tidigmedeltida kyrkogårdarna där små barn hade sina speciella platser runt kyrkans kor, i takdroppet längs med kyrkan och intill dopfunten.[16]

Hur dödligheten i olika åldersgrupper förmodligen förhöll sig på vikingatiden kan vi bilda oss en uppfattning om genom att studera en gravplats i Lund från mitten av 1000-talet. Kyrkogården, som i stort sett är totalundersökt, användes under 50 år, från 1050–1100. Vid den tiden hade Lund ännu inte fått de sanitära problem som de tätbefolkade 1700-talsstäderna drabbades av, utan kan mycket väl representera hälsoförhållandena 100 år tidigare och kan därför jämföras med gravfältet i Vannhög. Mot bakgrund av förhållandena i 1000-talets Lund kan vi således förvänta oss att ca 40 % av dem som dog var under 20 år och att ca 20 % var barn i åldern 0–1 år.[17]

Slutsatserna bör bli att gravfältet i Vannhög med 25 % barn kan anses representera ett gravfält för en större by eller ett gravfält gemensamt för flera gårdar där man haft en viss rumslig uppdelning av gravområdet för barn och vuxna. Lika tydlig uppdelning som på de tidigmedeltida gravplatserna är det dock inte. Till skillnad från gravfältet i Kopparsvik på Gotland där den skeva könsfördelningen med dominansen av män indikerar handelsverksamhet eller någon form av hird så visar den nuvarande bilden av gravfältet i Vannhög inte på något som tyder på att den utgör en gravplats knuten till en speciell funktion som t.ex. en handelsplats.

Så länge nära anförvanter fanns vid liv eller?

På flertalet av de vikingatida gravfälten ligger gravarna med ett större eller mindre avstånd från varandra, vilket talar för att man förmodligen haft markeringar som klart visade var olika individer begravts. På vissa gravfält finns det dock områden där det är så tätt med gravar att vissa av dem skär äldre gravar. Detta kan tolkas så att gravfältet använts under lång tid så att vissa gravars placering fallit i glömska.

På de flesta gravfält, oavsett tidsperiod, finns det en eller flera så kallade dubbelgravar. Med dubbelgrav menas att två individer begravts samtidigt och då oftast vid sidan av varandra. En annan form av dubbelgrav är de tidigare nämnda *ovanpågravarna* där två individer gravlagts i stort sett ovanpå varandra. Skillnaden mellan de två olika formerna av dubbelgravar är att i den senare behöver de gravlagda inte ha begravts samtidigt, men syftet har ändå varit detsamma, d.v.s. att de skulle ligga i samma grav. Vid anläggandet av ovanpågravar tycks man i många fall varit medveten om den tidigare graven, en plats som inte blivit glömd, trots att det som vi kommer att se kan ha passerat minst 10 år eller mer.

Inom Vannhögsgravfältet har fyra ovanpågravar undersökts (fig. 5). Den första påträffades redan 1953 och ligger på den västra delen av gravfältet. De andra tre var samlade inom ett begränsat område längst i öster (fig. 5). Den senast undersökta ovanpågraven i öster innehöll två män (fig. 6a och b)[18]. I två av fallen kan man vara helt säker på att de två individerna inte gravlagts samtidigt. Man har

Fig. 5. Bilden visar var de fyra ovanpågravarna påträffats på Vannhögsgravfältet. Illustration, Staffan Hyll.

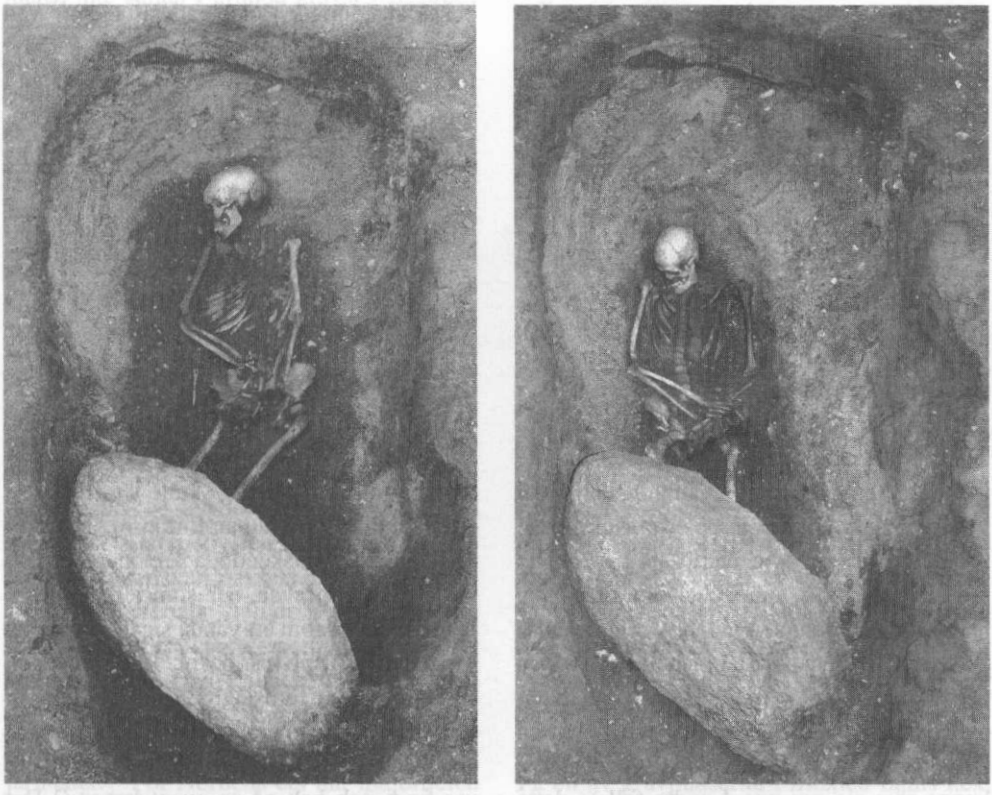

Fig. 6a och b. Bilderna visar de två männen som påträffades gravlagda ovanpå varandra i samma grav men vid två olika tillfällen. Foto, Bengt Jacobsson.

nämligen missbedömt djupet vid den senare gravläggningen och grävt upp benen från den undre individen, som vid tidpunkten var förmultnad så att endast skelettet återstod. Detta innebär att det bör ha passerat minst 10 år, kanske 25 år eller mer mellan dessa begravningar. I Fjälkinge har en *ovanpågrav* påträffats. Även här har begravningarna ägt rum vid olika tillfällen.[19] På de danska gravfälten Kaagården och Bogøvej på Langeland fanns två respektive fyra *ovanpågravar*. I tre av dessa har det med säkerhet kunnat konstateras att gravarna tillkommit vid olika tillfällen. I Lejre på Själland finns däremot ett exempel där man säkert kan säga att de två personerna begravts samtidigt i samma grav. Här påträffades en man liggande på rygg längst ner i graven. Ovanpå honom, en bit upp i gravfyllningen, fanns en halshuggen man som lagts ner på magen med bundna händer och fötter.[20]

Vad säger oss då dessa *ovanpågravar*? Var det släktingar som begravdes på detta sätt, eller är det så, som det framförts i andra sammanhang, att den ene är en träl som offrats i samband med sin ägares död?[21] Att man inte av en tillfällighet begravt en individ ovanpå en annan visas av att man vid den senare begravningen så exakt prickat in nedgrävningen för den gamla graven. Det talar snarare för att det gamla gravstället på något sätt tydligt varit markerat ovan jord. Att det skulle röra sig om utrymmesbrist på gravfältet är inte troligt, ty på gravfältet i Vannhög finns det gott om plats vid sidan av ovanpågravarna. Av de 16 gravar som påträffats i samband med denna studie, innehåller åtta gravar en man och en kvinna, fyra gravar innehåller endast män, medan fyra innehåller en vuxen och ett barn eller tonåring. I fem av fallen där ovanpågraven innehåller en man och en kvinna visar individernas åldrar att det skulle kunna röra sig om par. I andra fall är detta helt uteslutet, eftersom de enskilda individernas ålder snarare indikerar att det kan vara förälder och barn. Det finns också fall där båda de gravlagda är unga, kanske syskon. Att gravarna kan representera någon form av släktskap förefaller således sannolikt. Att de dessutom ibland förekommer i närheten av varandra skulle kunna tyda på att de sinsemellan ingår i en familjetillhörighet. Att detta inte är den enda förklaringen ser vi dock i graven med den halshuggne mannen från Leire. Här rör det sig troligen om en träl som fått följa sin herre i graven.

På magen – sed eller tillfällighet?

Sätten att begrava en avliden har varierat genom årtusendena. Vanligast har det varit att den döde lagts ner på rygg eller på sidan, men under vissa perioder förekommer det också att individen placerats sittande.[22] Vad som är mindre välkänt är att man begravt folk liggande på magen. Även på gravfältet i Vannhög har en av de gravlagda, en man, begravts på magen (fig. 7). Att bli begravd på rygg, på sidan eller sittande uppfattas endast som utslag av olika traditioner eller religioner, men att bli begravd på magen uppfattas av de flesta som ovärdigt. Förklaringarna till varför så har skett har varit många. I vissa fall har man sett det som ett sätt att hindra personen att gå igen. Genom att vända blicken nedåt skulle man inte hitta upp ur graven. I andra fall tror man att det rör sig om brottslingar som på detta sätt skulle straffas även efter sin död.[23] En annan förklaring har varit att det rör sig om skendöda personer som blivit levande begravda, och som försökt ta sig ut ur kistan genom att vända sig om och med ryggen pressa upp kistlocket.[24] Ytterligare en förklaring som föreslagits är att det rör sig om slarv, antingen har kistan hamnat upp och ner, eller också har man inte vetat vad som var fram och bak på en svept kropp.[25] Det finns också de som menar att om man dött i

den positionen, antingen ute i det fria eller i sömnen, blev man också begravd i den positionen.[26] Slutligen finns det också de som anser att shamaner och häxor, som besatt övernaturliga krafter skulle begravas på detta sätt.[27]

En närmare studie av olika gravplatser från vikingatid visar emellertid att begravningssättet är alltför vanligt på vissa gravfält för att någon av de ovan nämnda orsakerna ensamt skulle förklara fenomenet. För att få klarhet i om det varit en sed som har samband med det vikingatida gravskicket eller inte, gjordes därför en större studie. Resultaten visade att seden är global.[28] Gemensamma kännetecken för de som begravts på magen är att när det förekommer flera på samma gravplats så ligger de oftast tillsammans, inte sällan i grunda gravar och ofta i utkanten av gravplatsen. Oftast saknas gravgåvor, även om det finns undantag.[29] Både män, kvinnor och barn har begravts på detta sätt, även om det är vanligare bland männen. Precis som i övriga delar av världen visade det sig att seden att begrava folk på magen inte enbart förekommer under vikingatid, utan under hela vår historia, från paleolitikum till nutid.[30] Studien visade också tydligt att forskare utan kännedom om fenomenets spridning i tid och rum, oavhängigt av varandra dragit slutsatsen att det är en handling med negativ underton. Så behandlades den som på olika sätt avvek från samhällets normer.[31] Att lägga den döde på magen betraktas således som en medveten handling, djupt rotad hos människan oavsett kultur eller religion. Den globala studien visar också att fenomenet var vanligare under perioder kända för folkomflyttningar, både frivilliga och ofrivilliga, som i England där 90% av alla *påmagengravar* kommer från romersk järnålder.[32] För Nordens del har majoriteten påträffats i material från vikingatid. Båda dessa tidsperioder är dessutom kända för introduktion av ny religion. Exempel från de europeiska medeltida klostren och vanliga kyrkogårdar tyder på att det också kan röra sig om en sorts botgöring. Enligt en skriftlig källa från Frankrike skriver Abbot Sugers i St Denis i sitt första arbete till kyrkan i mitten på 1100-talet följande, *»Thus we began with the former main entrance, dismantling a certain addition said to have been built by Charlemagne on a very worthy occasion, because his father, the Emperor Pipin, had ordered that he be buried outside that entrance, face down, for the sins of his father...»* (Gilchrist and Sloane 2006). Med andra ord kan en människa ha blivit begravd på magen för att sona inte enbart sina egna, utan även andra familjemedlemmars synder.[33] På samma sätt kan fenomenet tolkas när man finner det i kulturer med ett hierarkiskt förhållningssätt till sina gudar, som t.ex. i Mexico. På en av gravplatserna i Mexico fanns t.ex. 80 gravlagda individer varav sex var sittande medan de övriga låg på magen.[34]

Fig. 7. Bilden visar en man begravd på magen i sin grav (grav 13). Foto, Mats P. Malmer.

Hur ska då den varierade förekomsten av påmagengravar på de olika vikingatida platserna tolkas? Betraktar vi Vannhögsgravfältet i förhållande till Kopparsviksgravfältet på Gotland, kan vi notera att det i Vannhög endast var en som begravts på magen, medan det i Kopparsvik var så många som 38 (33 män och 5 kvinnor), ca 12 %. Om vi nu antar att orsaken till att bli begravd på magen var att man avvek från samhällets normer, innebär då detta att man i samhället i Vannhög till skillnad från det i Kopparsvik, var mer tolerant och hade större förståelse för dem som avvek? Var man mer beredd att acceptera dem som kom utifrån, hade en annan religion eller hade begått något brott? Detta kan vi givetvis aldrig säkert besvara, men kanske är den stora anhopningen av individer gravlagda på magen i Kopparsvik en bekräftelse på att vi har att göra med en komplext sammansatt befolkning där spänningar mellan olika kulturgrupper förekom. Vannhögsgravfältet skulle då kunna ses som dess motpol, och spegla inhemska traditioner där mötet mellan olika kulturer varit begränsat.

Släkt – Mor och dotter eller systrar?

I arkeologiska material är det ytterst sällan som släktskapsrelationer kan påvisas. En faktor som kan bidra till att slutsatser om släktskap kan dras är om man påträffar skelett från individer som bär spår efter sällsynta ärftliga sjukdomar. På gravfältet i Vannhög noterades en missbildning, vilken gör det möjligt att diskutera släktskap mellan två individer. Det är Klippel-Feils syndrom, en missbildning som bland annat innebär att det, i 3–7 graviditetsveckan uppstår ett fel på fostret som gör att anlagen till två eller fler halskotor blivit ofullständigt uppdelade. Förekomsten av Klippel-Feils syndrom beräknas förekomma hos 1 på 40 000 födda barn och i Sverige föds det 2–3 barn årligen med syndromet. Det är något vanligare hos flickor än hos pojkar. I de flesta fall uppkommer det sporadiskt genom mutation, men i 2–3 % av fallen finns det en ärftlig orsak bakom. Om anlaget är dominant uppgår risken till 50 % men om det är recessivt ligger den bara på 25 %.

Bland de begravda i Vannhög fanns det två individer, båda kvinnor, som hade Klippel-Feils syndrom. Den ena kvinna var vid sin död 50–60 år medan den andra bara hann bli 19–20 år. Den yngre kvinnan hade en sammanväxning av andra och tredje halskotan men även femte till sjunde halskotan är missbildade och vinkeln mellan sjunde halskotan och första bröstkotan var onormalt skarp. Hon har även sammanväxter mellan de fyra första kotorna i bröstryggen (fig. 8a). Detta har resulterat i att hon under en del år av sitt korta liv inte kunnat räta ut nacken och lyfta huvudet rakt utan gått och stirrat ner mot marken (fig. 8b). Förutom att Klippel-Feils syndrom ger inskränkt rörlighet i nacken kan de drabbade ha missbildningar i bröst och ländrygg, hörselnedsättning, missbildningar i urinvägar eller könsorgan, eller sakna en njure. Medfödda hjärtfel, missbildningar i hjärnstam eller ryggmärg förekommer också. Det senare påverkar de nervceller som styr andningen. Det är därför inte omöjligt att den unga kvinnan dött på grund av komplikationer orsakade av missbildningar i något vitalt organ. Den äldre kvinnan har också hon haft problem, dock mycket lindrigare än den yngre. Blockbildningen ses mellan femte och sjätte halskotan och besvären har förmodligen inskränkt sig till stelhet i nacken. Hur stor är då chansen att dessa två individer är släkt? Med tanke på att det finns en viss ärftlig disposition och att andelen barn som föds med detta syndrom är mycket liten, är det stor sannolikhet att kvinnorna är släkt. Kanske var de mor och dotter eller systrar.

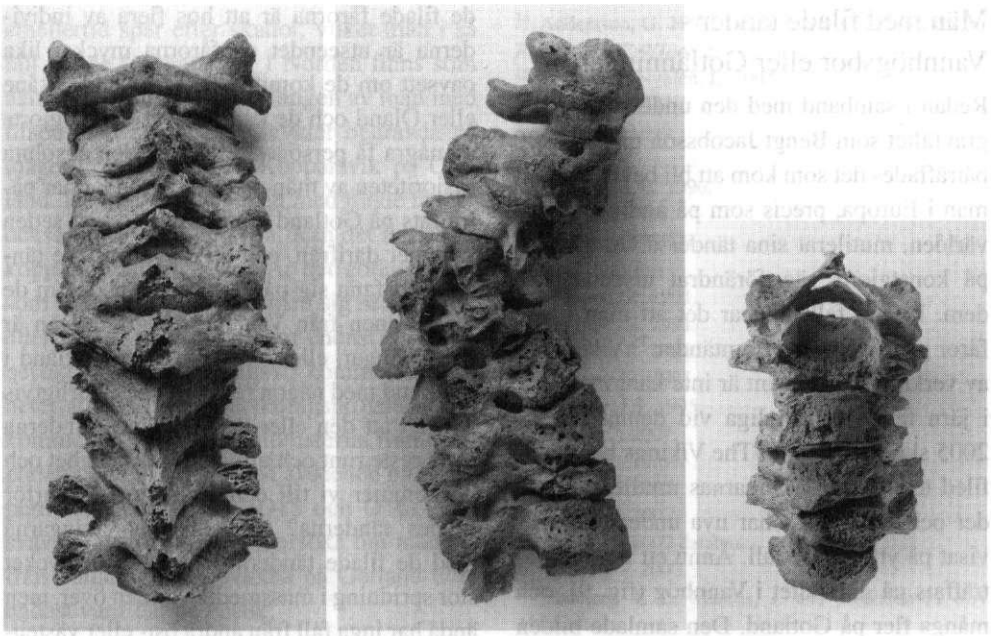

Fig. 8a. Bilden visar hur tre av halsryggens och fyra av övre bröstryggens kotor är hopväxta till ett block. Foto, Staffan Hyll.

Fig. 8b. Så kan den unga flickan med den korta halsen ha sett ut. Illustration, Staffan Hyll.

Män med filade tänder – Vannhögsbor eller Gotlänningar?

Redan i samband med den undersökning av gravfältet som Bengt Jacobsson gjorde 1990 påträffades det som kom att bli beviset för att man i Europa, precis som på andra ställen i världen, mutilerat sina tänder d.v.s. att man på konstgjord väg förändrat utseendet på dem. I detta fall innebar det att man filade fåror på överkäkens framtänder.[35] Vilken typ av verktyg man använt är inte känt men filar i järn fanns tillgängliga vid denna tid. År 2005 skrevs artikeln »The Vikings bare their filed teeth» om vikingarnas mutilerade tänder och sedan dess har nya undersökningar visat på ytterligare fall. Ännu ett fall har påträffats på gravfältet i Vannhög (fig. 9), och många fler på Gotland. Den samlade bilden visar att det nu finns minst 65 individer med filade tänder, samtliga män. De flesta har påträffats på Gotland (85 %). Här finns minst 42 i Kopparsvik, 12 i Slite torg,[36] 1 i Havor i Hablingbo, och 1 från Halla[37]. På Öland finns det 2 från gravfältet i Folkeslunda. I Skåne har 2 påträffats i Fjälkinge[38] och 2 i Vannhög. I Danmark slutligen finns 3 stycken.

Hur har då männen från Vannhög fått sina filade fåror på tänderna? Det intressanta med de filade fårorna är att hos flera av individerna är utseendet på fårorna mycket lika oavsett om de kommer från Gotland, Skåne eller Öland och de kan mycket väl ha gjorts av några få personer. Eftersom den absoluta majoriteten av män med filade tänder har påträffats på Gotland är det sannolikt att seden kommer därifrån, och att de som filade tänderna befann sig på ön. Frågan är då om de två männen från Vannhög ursprungligen är gotlänningar, eller om de varit på Gotland i samband med någon resa? Det är naturligtvis möjligt att den eller de som filade tänderna även reste runt och utövade sin färdighet och då kommer vi till den stora frågan. Varför filades tänderna? Artikeln om vikingarna med de filade tänderna har haft en mycket stor spridning i massmedia världen över, men ändå har inga fall från andra öst- eller västeuropeiska länder inrapporterats. Den stora anhopningen finns på Gotland, ön som också är känd för sin skattrikedom från vikingatiden, vilket i sin tur signalerar kontakter både i öst och i väst. Kanske är de en markering för någon sammanslutning av handelsmän. Den första tanken var att männen utgjorde någon form av soldater i en hird eller liknande och att de filade fårorna var markering i samband med bedrifter. Ingen av männen uppvisar

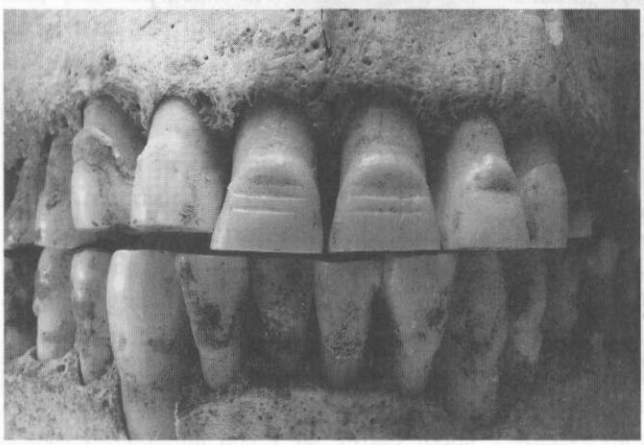

Fig. 9. Den första mannen med filade tänder som påträffades på gravfältet i Vannhög 1990. Foto, Staffan Hyll.

emellertid spår efter skador, vilket man i så fall kunde förvänta sig. I Norden finns som nämnts den största ansamlingen av män med filade tänder, och av individer begravda på magen, på gravfältet i Kopparsvik på Gotland. Där är tio av männen med filade tänder också begravda på magen. Kan det finnas en koppling dem emellan? Är det gotlänningar som från sina resor tagit med sig seden hem, eller är det främlingar som endast tillfälligt besökt ön? Förhoppningsvis kommer möjligheter att ges till ett forskningsprojekt där vi kommer att analysera tandmaterial från Kopparsvik och Vannhög med avseende på isotoperna strontium, syre (O18 och O16) samt svavel i ett försök att undersöka om männen från Vannhög är uppvuxna på Gotland eller endast varit där på besök.

Vidare information om materialet

För den som vill fördjupa sig ytterligare i materialet finns det möjlighet att få mer information genom rapporten som är tillgänglig för alla, den så kallade Daffen där sökvägen är http://hildebrand.raa.se/uv/publikationer/rapporter/syd/2005/rs2005_08.pdf . I den ingår också en osteologisk databas över samtliga skelett som varit tillgängliga från de olika undersökningarna genom åren.

Noter

[1] Rydbeck 1916.
[2] Forssander 1931.
[3] Andersson 1931.
[4] Någon rapport över undersökningen finns inte, men dokumentationsmaterialet förvaras på Lunds universitets historiska museum.
[5] Hansson, M. 1993.
[6] Becker, N. 2000.
[7] Hellerström, S. 2005.
[8] Grøn, O., Hedeager Krag, A. & Bennike, P. 1994.
[9] Larje, R. Osteologisk rapport, opublicerad.
[10] Thunmark-Nyhlen, L. 2006.
[11] Arcini, C. 1990.
[12] Petterson, M. 2006.
[13] Johansson-Lundh, K. & Rash, M. 1990.
[14] Andersson, G. 1997. Valsta gravfält. UV Stockholm, *Rapport 1997:9/1och 2.*
[15] Thunmark-Nyhlén, L. 2004.
[16] Cinthio 2002.
[17] Arcini, C. 1999.
[18] Daffen.
[19] Helgesson, B. 1990.
[20] Ramskou 1965.
[21] Svanberg, F. 2003.
[22] Ahlström, T.
[23] Phillpott, R. 1991.
[24] Phillpott, R. 1991.
[25] Phillpott, R. 1991.
[26] Phillpott, R. 1991.
[27] Handler, J.S. 1995.
[28] Arcini, C. 2007.
[29] Arcini, C. 2007.
[30] Arcini, C. 2007.
[31] Arcini, C. 2007.
[32] Arcini, C. 2007 databas.
[33] Hallsall, P. 2002.
[34] Flannery, K.V., Marcus, J. and Kowalewski S.A. 1981.
[35] Arcini,american Journal of Physical anthropology.
[36] Mortágua, A. 2005–2006.
[37] Muntlig information Leena Drenzel, Statens historiska museeum, Stockhom.
[38] Arcini, C. 2005.

Referenser

Ahlström, T. 2004. Grave or Ossuary? Osteological Finds from a Recently Excavated Passage Tomb in Falbygden. Coast to Coast Arrival. Results and reflections (ed) Helena Knutsson, Uppsala.

Andersson, A. 1931. Rapport. ATA, dnr: 214/31.

Andersson, G. 1997. Valsta gravfält. UV Stockholm, *Rapport 1997:9/1 och 2.*

Arcini, C. 1990. Osteologisk Rapport av skeletten från gravarna i Fjälkinge. *I: Helgesson, B. Rapport. Arkeologisk undersökning 1990. Fjälkinge 35:60 m.fl. Fjälkinge socken. Fornlämning 18 och 19.*

Arcini, C. 1999. Health and Disease in early Lund. Diss. Department of community health science medical faculty Lund university.

Arcini,C. 2005.The Vikings Bare Their Filed Teeth. *American Journal of Physical Anthropology*. Vol 128. p. 727–733.

Arcini, C. 2007. Buried face down—an ancient worldwide fate (manuskript).

Becker, N. 2001. KvarteretVerkstaden. Sönderplöjda gravar från yngre järnåldern. Förundersökning inom RAÄ 2, Kkv. Verkstaden 3 i Trelleborg, Skåne. Arkeologisk förundersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 2001:16.

Cinthio, M. 2002. *De första stadsborna*. Medeltida gravar och människor i Lund.

Flannery, K.V. Marcus, J. and. Kowalewski, S.A. 1981. *Supplement to the handbook of middle American Indians, eds. Sabloff, J.A.*

Forssander, J-E. 1931. Undersökningsrapport. ATA, dnr: 0684/31.

Grøn, O., Hedeager Krag, A. & Bennike, P. 1994 *Vikingetidsgravpladser på Langeland*. Langelands Museum.

Hallsall, P. 2002.The book of Suger Abbot of St Denise on what was done during his administration (c 1144–48) http://www.fordham.edu/halsall/source/sugar.htlm

Handler, J.S. 1995) An African-Type Burial, Newton Plantation Barbados. Ed. WheatonT.R. *Newsletter of the African-American Archaeology Network, Number 15.*

Hansson, M. 1993. Neolitiska boplatslämningar och vikingatida gravar. Arkeologisk för- och slutundersökning.1990. Skåne, Trelleborgs sn, Västervång 2:97 (Kv. Verkstaden) samt osteologisk rapport. *Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA. Rapport dnr: 6344/90 och 6446/90.*

Helgesson, B. Rapport. Arkeologisk undersökning 1990. Fjälkinge 35:60 m fl Fjälkinge socken, Fornlämning 18 och 19.

Hellerström, S. 2005. Gravar från yngre järnålder. Skåne, Trelleborgs kommun, Kvarteret Verkstaden 3, RAÄ 2.

Arkeologisk slutundersökning 2005. *UV Syd. Dokumentation av fältarbetsfasen (DAFF)* 2005:5.

Johansson-Lundh, K. & Rash, M. 1990. Långlöts socken. I: *Ölands Järnåldersgravfält*. Vol II. Red. Hagberg, U.E., Stjernquist, B. & Rash, M.

Larje, R. Osteologisk rapport, opublicerad.

Mortágua, A. 5-poängs specialarbete i osteoarchaeologi. Osteologiska forskningslaboratoriet Stockholms universitet 2005–2006.

Petterson, M. 2006. Triberga kvarnbacke. Ett gravfält från yngre järnålder. RAÄ 73, Hulterstad socken, Öland.Arkeologiska enheten,rapport 2006:2 Kalmar Länsmuseum.

Philpott, R. 1991. Burial Practices in Roman Britain. A survey of grave treatment and furnishing A.D. 43–410. *BAR British Series 219.*

Ramskou, T. 1965. Vikingerne ofrede mennesker. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.*

Rydebeck, O. 1916. Undersökningsrapport. ATA, dnr: 1098/1916.

Svanberg, F. 2003. Death Rituals in South-East Scandinavia A.D. 800–1000, Decolonizing the Viking Age 2. *Acta Archaeologica Lundensia Series in 4° No.24.*

Thunmark-Nyhlén, L. 2004. Visby – ett pussel med gamla och nya pusselbitar. *Fornvännen 99.*

Thunmark-Nyhlen, L. 2006 *Die Wikingerzeit Gotlands* III:1–2. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.

Bönder, gränsbygd och stat

Östdanska gränsbönder i förhandling med kungamakten

Av Stefan Persson

Fil.dr historiker. Lund

Författaren, som disputerade 2005 med en avhandling om Göinge under dansk tid, utgav i fjol uppföljaren »Gränsbygd och svenskkrig» som behandlar hela den östdanska gränsbygden före Skånelandskapens övergång till Sverige. I denna artikel – som anknyter till den senaste boken – beskriver författaren förhållandena mellan gränsbygd och centralmakt inom områden som rör skatter, lag och rätt m.m.

Det danska adelsväldet har av tradition beskrivits som en mörk tid för bönderna, en »avmaktsprocess» (för att använda Fridlev Skrubbeltrangs gamla uttryck) som degraderade det arbetande ståndet politiskt och socialt. Det var på böndernas och kyrkans bekostnad som kungamakten och framför allt den världsliga adeln befäste och utökade sin makt efter den turbulenta perioden under 1500-talets första decennier. En rad försämringsåtgärder som det själländska 'vornedskabet', ideliga extraskatter och nya avgifter blev en del av vardagen. Inte minst godsägarnas juridiska makt över de egna bönderna ökade från senmedeltiden och framåt genom den i de kungliga handfästningarna stadfästa hals- och handrätten.[1]

Denna generaliserande helhetsbild av förhållandena i adelsväldets Danmark har förstärkts av den lilla del utländsk forskning som sysselsatt sig med danska förhållanden närmast i en allmäneuropeisk kontext.[2] Danmark har fått ta plats inom det östelbiska godssystemet som utvecklades från det tidigare Grundherrschaft till det stordriftsbaserade Gutsherrschaft, där böndernas vardag kom att domineras av de ständigt ökande plikterna och kraven från överheten samtidigt som en form av livegenskap etablerades.

Inte heller i de nordiska grannländerna har man varit särskilt problematiserande när det gällt att på allvar ifrågasätta den negativa bilden av adelsväldets Danmark. Bland norska historiker har Steinar Imsen kort och gott konstaterat att Danmark under 1500-talet utvecklades till ett östelbiskt land i takt med att de tidigare förhärskande kommunala självstyrelseformerna avvecklades.[3] När det gäller att beskriva de danska kungarnas förhållningssätt gentemot de norska bönderna intar Imsen dock en annorlunda ståndpunkt. Bland annat Christian III hade ett uttalat militärt intresse av bönderna. Detta, i kombination med de vanliga kraven på avgifter och arbete samt det stora intresset för de norska naturresurserna, fick till följd att det utformades en politik där alla inblandade skulle fara varsamt fram med bönderna.[4] I Sverige har Eva Österberg lyft fram den svenska modellen, den svenska »politiska kulturen», som så speciell med sitt unika bondeinflytande och förhandlingsutrymme att den svårligen kan appliceras på några andra områden.[5] Också Harald Gustafsson har framhållit skillnader mellan de nordiska riksbildningarna när det gäller bondemenigheternas förhållningssätt till staten.[6] I den av Kimmo Katajala redigerade antologin om bondeuppror och resningar i Norden under senmedeltid och tidigmodern

tid behandlas Danmark väldigt styvmoderligt. Det avskrivs dessutom alltför kategoriskt som ett land utan bondeinflytande och några direkta oppositionella yttringar efter grevefejden på 1530-talet.[7] Detta framstår som en något tvivelaktig generalisering om man beaktar den östdanska gränsallmogens starka position under 1500-talet, för att inte tala om Blekingeböndernas oppositionsyttringar under det sena 1500-talet.

Nyare forskning och det tyska perspektivet

Katajalas bok är trots allt ett välkommet inslag i och med de medverkande forskarnas klara ansatser att frångå de tidigare dominerande generaliserande stereotyperna av de nordiska riksenheterna. På senare år har det producerats värdefulla lokalhistoriska studier av svenska forskare som allvarligt utmanar det äldre forskningsläget representerat av Österberg med flera. När det gäller de gamla östdanska landskapen är framför allt Karl Bergmans avhandling om Blekinge ett viktigt bidrag. Bergman behandlar visserligen primärt tiden efter övergången till Sverige, men de blekingska böndernas förhållande till kungamakten under dansktiden får trots det rikligt med utrymme. Bergman noterar en fungerande interaktion mellan bönderna (och borgarna med för den delen) och de danska kungarna. Konflikter mellan allmoge och lokala ämbetsmän/fogdar löstes genom en välutvecklad besvärsrätt eller fullmäktigerepresentation. Även lokala institutioner som häradsting och sockenstämma hade ett stort inflytande i beslutsprocesserna.[8] På liknande sätt har jag i min avhandling försökt att lyfta fram betydelsen av en speciell interaktionsmodell mellan det skånska Göinge och den danska kungamakten under 1500-talet.[9]

Mycket av inspirationen kommer från tysk forskning med sin vilja att sönderdela makronivåer i lokalhistoriska mikroanalyser. En av initiativtagarna bakom denna metod är Heide Wunder. Enligt Wunder måste man för att rätt kunna analysera de olika gemenskapsformerna på stads- eller bynivå visserligen följa givna riktlinjer och ett på makrohistoriska grunder väl inarbetat strukturtänkande inom områden som bebyggelse, ekonomi/näringsliv, jurisdiktion och samhällelig organisation, men faran med en alltför stor fokusering på en syntetiserande framställning är att speciella strukturer som döljs inom isolerade gemenskaper och deras olika system för integrering förbises och underskattas.[10] Skillnaderna mellan de olika bondegemenskaperna i det tyska området var många och bitvis stora. Det fanns små och stora gemenskaper med olika former och grader av självstyre och egenförvaltning. De styrande Herrschaftformerna var nära sammanknippade med bondegemenskapernas fortsatta utveckling under tidigmodern tid. Att notera är att böndernas egna idéer och motståndsaktioner var omöjliga att genomföra utanför gemenskapens ramar; gemenskapen blir, enligt Wunder, i sin egenskap av institution den avgörande faktorn för böndernas agerande. Hon förbiser dock inte andra företeelser som medverkade till att böndernas spelrum ständigt förändrades. Bland annat noterar hon, genom att referera till Otto Hintze, att bondegemenskaper med hög grad av självständighet först och främst uppträdde längs det tyska rikets gränser och i dess perifera randstater.[11]

En hel del av Wunders resonemang känns igen hos andra tyska forskare. Winfried Schulze har lagt en gedigen grund för förståelsen av randstaternas betydelse inom sektorer som försvar och tidigmodern statsbildning Genom sina analyser av turkfaran och förvandlingen av ett otillräckligt delegerat försvarssystem till ett effektivt centralstyrt i de österrikiska gränsländerna belyser han speciellt gränsperiferiernas vitala bety-

delse i statsbildningsprocessen. Omvandlingen skedde enligt en dualistisk ständerprincip och långt ifrån ovillkorligen på centralregeringens sida.[12] I sammanhanget skall man inte heller glömma Peter Blickle som med sin kommunalismtes har lagt grunden för en forskningsriktning som starkt betonar en självständig utveckling för bygemenskaperna inom det tyska området från högmedeltid och framåt.[13] Att denna tes sedermera har blivit tämligen överbevisad av forskare som lyfter fram förekomsten av delegerade principer och dualistiskt tänkande gör den inte mindre intressant som utgångspunkt för mikrohistoriska studier.

Denna artikel tar sin utgångspunkt från Wunders ståndpunkt att olika gemenskapsformer utvecklades till följd av skiftande förutsättningar. Att det utifrån skiftande förutsättningar utvecklades olika typer av bondegemenskaper också i Danmark bör utifrån detta synsätt närmast ses som en självklarhet. Detta blir också som mest givet i en perifer region av det danska riket med en säregen näringsstruktur och som dessutom gränsade direkt till en riksenhet som var lika med en yttre fiende.

Frederik I, dansk kung 1523–1533, som övertog makten efter den avsatte Christian II. I samband med sin hyllningsresa till Skåne beviljade han Göinges privilegier som bland annat fritog änkorna från arvsskatt och begränsade kronans gästeri i häradet (Bild: Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg).

Östdanmarks gränsbygd – ett privilegierat men konfliktfyllt område mellan två riken

Det slutliga avstampet för den stora nedgången för Danmarks bönder togs, enligt den alltjämt inflytelserika försämringsteorin, 1523 i och med adelsoppositionens seger i konflikten med Christian II. Frederik I, adelns man, insattes på tronen och i sin handfästning gav han de adliga godsägarna utökade befogenheter gentemot sina underlydande bönder. På samma gång beskars fästeböndernas rättigheter; så t.ex. kunde herremännen mer eller mindre godtyckligt vräka en fästebonde från hans gård. Dessutom stadfästes godsägarnas hals- och handrätt, vilken gav dem rätt att själva fängsla och döma anklagade bönder.[14]

Vissa omständigheter pekar på att Frederik I och den nya adelsregimen ganska snabbt iscensatte en kampanj för att blidka bönderna runt om i riket. Initiativtagare var, enligt Erik Arup, rikshovmästaren Mogens Gøye, som i september 1523 fick Frederik att utställa en förordning som upphävde vornedskabet på Själland och de intilliggande öarna. I Skåne skulle allmogen fås att blidkas av ett privilegiebrev utställt på Göinge härad från den 22 juli. Målsättningen var att få de skånska bönderna att inse att den nya herremansre-

geringen tog hänsyn till deras krav. Också detta initiativ togs på inrådan av Mogens Gøye.[15]

Arup ser Göinges privilegier som alltigenom en produkt av centralregeringen i Köpenhamn, något som gavs i ett propagandistiskt syfte. Denna instrumentella syn är delvis riktig, men det är fel att förbigå böndernas agerande, även om deras ord och direkta krav inte finns bevarade. Det framgår dock att Göinges bönder genom fullmäktige kollektivt har hyllat Frederik vid hans kröningsresa till Lund. Däremot framgår det inte om bönderna har ställt krav för att gå med på att hylla honom. Privilegiernas utformning tyder dock på att så var fallet. Det är onekligen bondesamhällets önskemål som återspeglar sig i privilegiebrevet som säger att

1. Änkan vid fästebondens död skulle vara befriad från arvsskatten på 30 skilling.
2. Fogden inte skulle uppbära ett pund smör vid upptagandet av den kungliga 30-skillingsboten.
3. Länsherren på Helsingborg inte skulle utse ridefogde bland bönderna.
4. Länsherren inte heller skulle kräva större gästeri än vad man hade gjort under kungarna Christian I och Hans.

Dessutom undslapp Göinge infästningsavgifterna vid gårdsbyte ('stedsmål') som i det övriga Danmark utvecklade sig till en för kronan viktig intäktskälla under 1500-talet.[16]

Frågan är vilka motiven var för den nya regimen bakom utfärdandet av privilegierna (som inte stadfästes officiellt förrän efter det skånska bondeupproret 1525). Att, som Arup, se det som en ren eftergift är den bekvämaste tolkningen som inte kräver några vidare argument för sin giltighet. Det är dock troligare att det låg andra, mer utstuderade, motiv bakom; motiv som inkluderade inte bara inrikespolitiskt tänkande, utan även utrikespolitiska hänsynstaganden. Göinge var ett danskt gränsland och efter Kalmarunionens sammanbrott ett i alla avseenden intressant område för den nye svenske kungen med uttalade ambitioner att lägga de östdanska landskapen under sig. De vid denna tiden svagt utvecklade centralmakterna hade ett stort behov av lojala undersåtar som kunde brukas mot yttre fiender, ungefär som den medeltida krigsorganisationen med herremännens användande av sina bönder i militärt syfte. Utöver denna aspekt hade Frederik I och adelsregimen även en »inre» fiende att vara på sin vakt mot i form av den landsflyktige Christian II. Behovet av en lojal bondebefolkning i ett utsatt gränshärad var med andra ord mycket stort. Detta förhållande gällde inte minst inför uppgörelsen med den inre fienden och det skulle likaså komma att få stor betydelse under de återkommande krigen mot Sverige längre fram under 1500- och 1600-talen.

Men det räcker inte med denna förklaring. Den långa östdanska gränslinjen mot Sverige hade även annorlunda topografiska och näringspolitiska förutsättningar än det övriga Danmark. Detta väckte centralmaktens intresse och inte minst en resursexploatering av skogen och dess råvaror var ett av regimens syften med den bondevänliga politiken. Denna betydelse underströk det utvidgade rätt-och-pliktåtagande som karakteriserade förhållandet mellan gränsbygden och Köpenhamn. Bäst belyses den bondevänliga politiken genom att studera hur böndernas krav inom de traditionella konfliktområdena som skatter, arbetskrav med mera behandlades av kungamakten och hur länsherrarna instruerades att förhålla sig gentemot allmogen.

Skatterna

I juni 1575 erhöll bönderna i Halland och Blekinge Frederik II:s öppna brev i vilket det tillkännagavs att de skulle skrivas för halv

skatt jämfört med bönderna i det övriga riket. Det som legitimerade avkortningen var sedvanan och att bönderna i Blekinge bättre skulle »kunne komme til kræfter efter fejden» (dvs. efter det nordiska sjuårskriget). Det tyngst vägande argumentet var emellertid att befolkningen i Halland och Blekinge hade sämre villkor jämfört med bönderna i »Skåne og andensteds».[17] Det sista motiverade i stort halvskattepraxisen genom hela adelsväldet, men det oftast återkommande argumentet var trots allt sedvanan.

Bönderna i Östra härad var inte sena med att begära avkortning vid de rikstäckande extraordinarie skatteutskrivningarna. Genom detta förfarande lades en god grund för 1600-talets institutionalisering av halvskattepraxisen i Blekinge såväl som i Halland. Både 1561 och 1563 åberopade bönderna fattigdom för att slippa betala full skatt och båda gångerna beviljade kungen böndernas krav. Vid 1563 års uttag instruerades Knut Hardenberg på Lyckå att kräva halva skattesatsen, vilket var det samma »som bønderne i Syluitzborg len svare». Länsherren hade egenmäktigt upptaxerat häradet till hel skatt, vilket fick menigheten att reagera tämligen omgående. Noterbart är att bönderna under Sölvesborg tycks ha fått avkortning per automatik.[18] I samband med 1559 års extraskatt anbefallde kungen länsherrarna att gå varsamt tillväga i kontakten med de halländska och blekingska bönderna: »da Kongen erfarer, at nogle Undersaatter tidligere kun have givet halv Skat, skulle de, hvis disse besvære sig ved at udgive hel Skat, som Kongens Brev byder, handle med dem med bedste Lempe og ramme Kongens Gavn».[19]

Hel eller halv avkortning har varit utgångspunkten för gränsböndernas skattetänkande, medan kronan i alla fall officiellt har försökt att stå fast vid utgångspunkten att bönderna förväntades kunna erlägga hela skatten. Utifrån dessa förutsättningar möttes gränsbyggden och kungamakten i förhandling. Att inte oroa bönderna med för stora skatteuttag var ett ledmotiv för kronan som särskilt poängterades för länsherrarna och deras underlydande fogdar.

Går man bakåt i tiden är det oftast Göinge som figurerar i konflikter om skatter med den danska kungamaktens representanter i länsförvaltningen. Under 1500-talets decentraliserade system hade gränsregionerna stora möjligheter att tillförhandla sig skattelättnader utifrån politiska och militära aspekter. 1560 protesterade Göinge mot att alla insittare på de jordegna gårdarna avkrävdes lika mycket i skatt som huvudmännen, 2 daler. Denna upptaxering gällde speciellt för Göinge och hade av allt att döma genomförts av länsherren Jacob Brockenhus på Helsingborg, kanske som ersättning för Göinges frihet från 'stedsmål'. Efter att bönderna hade beklagat sig inför kungen tvingades Brockenhus emellertid nedtaxera Göinge till samma satser som gällde i övriga länet.[20] Detta var en klar förhandlingsseger för bönderna utifrån vad som kunde ses som ett rimligt uttag.

I blekingska Medelstads långa lista från 1574 på klagomål över Jørgen Billes och hans fogdars maktmissbruk fanns bland annat ett krav som liknar Göinges från 1560 på lägre skattesatser. Bönderna utgick i sin argumentering från vad som ansågs rätt och rimligt, vilket innebar att endast en bonde på en fästegård kunde räknas som huvudman, den andre skulle klassificeras som insittare. Här gällde det alltså uttalat fästegårdar. De jordegna bönderna skulle »med hensyn til skat» behandlas likadant som i andra län, vilket tyder på att även de hade upptaxerats vid något tillfälle. Kungen accepterade böndernas krav och Bille varnades också för att införa det nya myntviktssystemet vid beskattningen, förmodligen som en direkt följd av att bönderna opponerat sig kraftigt även mot det.[21]

Christian III, dansk kung 1534–59, fortsatte den generösa frihets- och privilegiepolitiken för stora delar av den östdanska gränsbygden. Bland annat beviljade han »fri» tillgång till skogen för Göinges bönder och skattereducering för kronolänet i Norra Åsbo (Bild: Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg).

Också bönderna i kronans län i Norra Åsbo förhandlade sig till betydande skattereduceringar vid mitten av 1500-talet. Som fästebönder under kronan skulle de erlägga en daler var, men genom sina fullmäktige hade de inför Christian III krävt att få betala en reducerad gemensam enkelsumma. Som skäl angavs deras stora fattigdom. Kungen gav sitt bifall och motiverade avkortningen inför länsherre Brockenhus både med ett fattigdoms- och sedvanekriterium.[22] Den gemensamma enkelsumman som avkrävdes kronolänet löd på 26 daler; i praktiken en halvskatt som beviljades till och med 1580-talet. Att notera är att kungamakten inte ställde några krav på att den rike skulle hjälpa den fattige, vilket normalt var en normativ ansats för att undgå alltför lättköpta skatteavkortningar.

Av ovanstående framgår en viss oro i Göinge i samband med de extraordinarie skatteuttagen vid mitten av 1500-talet. Denna oro kan också spåras österut och yttrade sig i långtgående krav på avkortningar från Blekinges bönder. Sambandet mellan skatteturbulens och dynastiska skiften framstår som ganska tydlig, då flera av kraven från gränshäraderna framfördes i samband med tronskiftet 1559. Också i Halland var bönderna aktiva i samband med skatteutskrivningar vid flera tillfällen. Hösten 1557 var fullmäktige för flera härader hos Christian III och framförde krav på halvskatt. Detta beviljades också.[23] Detta visar att den danska centralmakten var lyhörd inför böndernas krav och argument så länge som det fanns en intersubjektiv intressegemenskap att förhandla utifrån. Vid de alltför långtgående kraven på total skattefrihet fanns det emellertid inga varken egennyttiga eller intressegemenskapsgrundande motiv för bevillning. Då blev istället kronans eget behov av pengar ett motargument som bönderna tvingades att acceptera. Skatterna kan ses som ett typiskt förhandlingsbart, eller »delbart», objekt mellan gränsbygdens folk och centralmakten. Förhandlingspraxis grundade sig på en sorts ge och ta-princip, en vidareutveckling under tidigmodern tid av det förhärskande rätt och plikt-förhållandet.[24]

Landgille och andra avgifter

Landgillet hade i den östdanska gränsbygden ett delvis annorlunda utseende än på de stora slättbygderna, där spannmålsavgifter dominerade. Utöver en i vissa trakter markant dominans för smörlandgille återfanns i gränsbygderna typiska produkter från skogen som trävaror, järnstycken, etc. Det har skrivits en hel del om skillnader i landgillet utifrån

naturliga förutsättningar och det är inte detta som är kärnpunkten här. Det är dock en viktig aspekt från ett näringspolitiskt närmande, varför det bör omnämnas.[25]

När kronan 1577 beslutade att införa ett nytt gemensamt 24-skäpporsmått för spannmål i de östdanska landskapen stötte det på protester från bondehåll. Ledande i argumenteringen för att få behålla det gamla måttet – som var 20 skäppor på ett pund råg eller korn – var bondemenigheterna i Göinge och i delar av Halland och Blekinge. Kronans ambition med skäppbytet utgick från en strävan efter konformitet och centralisering, även om man officiellt angav att det var för att enklare kunna komma till rätta med det missbruk som förekom. Först ut att vädra missnöje var bönderna i Varbergs län, som klagade över att de med den nya skäppan årligen skulle få erlägga 1 000 tunnor spannmål mer än tidigare. Länsherre Anders Bing var villrådig inför böndernas klagomål, men kungen gav så småningom Bing order att omräkna det gamla landgillet efter den nya skäppan. Kungen var noga med att poängtera att han inte ville »yderligere besvære bønderne», ett traditionellt drag i kommunikationen med gränsbefolkningen i öster.[26]

Nästa besvär över den nya skäppan kom från kronans bönder i Göinge. Också i detta fall tvingades kronan till reträtt, då bönderna fick lov att erlägga landgillet för 1577 enligt den gamla skäppan, vilket var en direkt följd av att de betalade åttingsvis och att en del åttingar redan hade svarat deras landgille innan förordningen om den nya skäppan antogs. Detta skulle garanterat leda till interna strider mellan bönderna och oordning i häradet.[27] Går man framåt i tiden till räkenskaperna från 1582/83 hittar man en avlösning på 16 oxar som avkrävts Göinge för att det fått bli kvar vid den gamla skäppan. Avkortningen hade med andra ord blivit en avlösning som mer eller mindre institutionaliserats. Att gå med på avlösningar av de traditionella Grunderrschaftavgifterna praktiserades av överheten i vissa delar av Europa som kännetecknades av starka bondemenigheter. På några ställen lyckades bönderna redan under medeltiden att förhandla sig till total avlösning från sina traditionella avgifter och arbetsplikter.[28] Att det handlar om ett friköpande för Göinges del visas av att häradet slapp erlägga landgille enligt den nya skäppan och att den uppkomna skulden avskrevs i och med den beviljade avlösningen från 1582/83.[29]

Suppliken från Medelstads bönder till Frederik II från 1574 innehöll en lång rad klagomål. Den skulle kunna tjäna som stereotyp för konflikter orsakade av ett enligt allmogens synsätt orimligt resursuttag, där länsherren och fogdarna gjordes till utsugande parter inom ramarna för det existerande Grundherrschaftsystemet. Det är en gedigen besvärsskrift som inte minst rönte stor uppmärksamhet hos Frederik II, som åberopades som böndernas rätta skydd och värn, den enda överhet som de kunde (och ville) vända sig till. Kungen tog officiellt böndernas parti, vilket främst visade sig i instruktionerna till Bille om hur denne i sin roll som länsinnehavare i framtiden borde förhålla sig visavi allmogen. Men vad klagade då bönderna på? En punkt handlade om fogdarnas krav på extrauttag av smör och fläsk för varje pund av det fasta (»rätta») landgillet. Alla bönder hade också avkrävts tre skilling var i byggpengar för färdigställandet av fogdens gård, men dessa pengar hade delvis använts till annat. Till detta skall läggas upptaxeringen av insittarna vid de extraordinarie skatteuttagen, plus en straffavgift för de bönder vars uppbördade skattepengar inte hade rätt vikt. Inte att förglömma var den kraftigt höjda gårdsfästningsavgiften. Fogdarna försökte dessutom att kraftigt inskränka bondeseglatsen, vilket var mäkta impopulärt då den utgjorde

böndernas bästa inkomstalternativ. Det fanns ytterligare klagomål som kungen inte tog ställning till, eftersom han förväntade sig att Bille själv skulle åtgärda dem. Kungen agerade bland annat genom att skriva till Bille och ge honom en tydlig varning: »Han [Bille] maa paa ingen maade lade bønderne blive forurettede, og kommer der yderligere klager, vil kongen selv hjælpe bønderne til deres ret».[30]

I det jämfört med Blekinge något lugnare Göinge löstes konflikter mellan menigheten och länsadministrationens tjänstemän vanligen utan våld. Bevarade tingsvittnen talar under det inledande 1600-talet om sedvanans legitimitet vid mål rörande uteblivna avgifter. Under 1500-talets decentraliserade system ifrågasattes inte Göinges privilegier från kungligt håll. Det framgår av ett exempel från 1574 då allmogen kände sig besvärad av länsherre Corfits Wifferts krav på bolsvin och gästeri. Kungen instruerade därför Wiffert att gå med på pengaavlösning för de bönder som inte kunde ge några svin och att absolut inte avkräva allmogen större gästeri än efter sedvana »saa the ikke bliffue besueritt offuer formuen».[31] Tankarna om ett gästeri enligt sedvanan hänvisar direkt till Göinges privilegiebrev från 1523. Sedvana och ett rimligt uttag var legitimerande aspekter för alla parter.

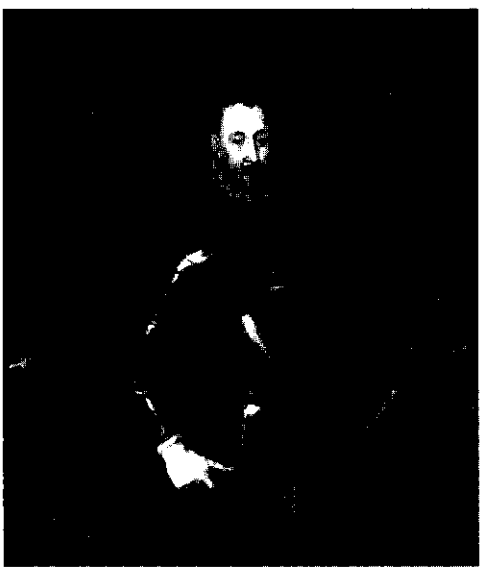

Frederik II, dansk kung 1559–88, påbörjade en privilegieavveckling i gränsbygden som stötte på motstånd från allmogegrupper, företrädesvis i Blekinge. Framför allt genomförde han en uppstramning av rättslig praxis, men även avgiftskraven började anpassas till ett riksgenomsnitt. Inskränkningar i böndernas näringsfrihet och tillgång till skogen vållade missnöje i Blekinge (Bild: Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg).

Den egna rätten

Ordet »rätt» har en del olika betydelser som på ett eller annat sätt var ledande för menigheternas tänkesätt och aktionsramar.[32] I ett konkret sammanhang är rätten lika med tinget, häradstinget, och den juridiska praxis som härskade där. Rätten var emellertid också något som kunde praktiseras utanför häradstinget, på bondesamhällets egna villkor. Detta var något icke önskvärt för centralmakten men inte desto mindre något som tycks ha varit vanligt förekommande i de nordostdanska gränshäraderna under 1500-talet. Att en form av utomtinglig rättspraxis kommer till synes i källorna under 1570-talet och däromkring har sin förklaring i att det var vid denna tidpunkt som den danska kronan föresatte sig att ta ett fast grepp om rättsutövningen. Denna målsättning låg väl i linje med kronans konformitetssträvan och avvecklande av privilegiepolitiken.

Det var Blekinge och Göinge som stod i fokus för kronans missnöje med den lokala rättsliga ordningen. Värst var det i Göinge där man hade två sorters problem att brottas med. Redan Christian III reagerade vid mitten av 1500-talet mot en utbredd praxis som gav fredlösdömda »rätt» att röra sig fritt i häradet tvärt emot innehållet i recesserna. Dessa personer inhystes hos bönderna och

gavs på så sätt möjlighet att stanna kvar i landet.[33] Högst troligt handlar det om en gammal sedvana eller en utomtinglig förlikningspraxis som kom att utgöra ett växande problem i takt med den centralstyrda uppstramningen av rättsutövningen. De fredlösdömda fick lov att stanna i Göinge mot erläggandet av en utomtinglig förlikningssumma. Problemet med denna praxis växte under Frederik II:s tid vid makten. I december 1580 riktade kungen sig till fogdar och andra tjänstemän i häradet med en uppmaning att infånga alla mördare, tjuvar och missdådare som hystes i gårdarna. Han passade också på att föreskriva för allmogen hur den skulle förhålla sig till »slig uediske mennisker och løsse parthie».[34]

1585 hade problematiken svällt till att gälla hela Helsingborgs län, dock »synderlige wdj Gynge herridt». I kungens öppna brev till allmogen framstod nu konturerna av en utomtinglig förlikningspraxis klart. Det framhålls nämligen att den fredlösdömde mördaren endast ersatte den dödes släkt och vänner utan att få sin trygghet på tinget. Länsherren skulle därför hålla flitigare tillsyn med dessa mandråpare; dessutom varnades prostar och präster strängeligen för att ge mördare utan full trygghet »det högverdige sacrament» och att begrava dem i vigd jord.[35] Att denna praxis var attraktiv för lokalsamhället visas av att den i början av 1590-talet hade svällt till att gälla hela Danmark östansunds, i alla fall om man får tro Christian IV:s förmyndarregering, som i november 1590 oroade sig över att mandråpare från Skåne, Halland och Blekinge hade en säker tillflyktsort i Göinge. Därför skärpte man nu straffsatsen för alla som hyste fredlösa i sina gårdar.[36] Det tidiga 1600-talets disciplineringsiver tycks dock ha fått bukt med problemet. Göinge omnämns då inte längre som en säker tillflyktsort för fredlösdömda. Dessutom tyder frånvaron av böter för att fredlösa hystes i gårdarna på att problemet nu kunde kontrolleras tillfredsställande av myndigheterna.[37]

Göingetingets strävan efter att uppnå status av andra instans (alltså i praktiken landsting) framgår av en konflikt mellan tingets funktionärer och den »vanliga» tingsmenigheten från 1574. Denna konflikt visar att det fanns en mer eller mindre uttalad strävan efter att upprätthålla en högre status jämsides med Skånes landsting. Den innebar att de höga funktionärerna – tingsfogde, nämndemän och 'oldingar' – inte ville inställa sig till landstinget när någon överklagade deras domar och vittnesmål på göingetinget. Kanske härstammar denna vilja från äldre tiders decentraliserade struktur där de gamla folklanden i norra Skåne och Blekinge var väl avskilda enheter från kärnlandet i söder. På 1570-talet var det dock inte denna gamla sedvana som åberopades; istället hävdade tingsfunktionärerna att de hade fått privilegier utställda i brev från tidigare kungar som gav dem juridisk imunitet i förhållande till landstinget. Frederik II ville emellertid inte höra på de argumenten. Han tolkade innehållet i breven som att göingetinget endast vid fredlösmål hade rätt att avkunna direkta och icke-appellerbara domar. Därmed fick menigheten rätt i denna konflikt och häradstingets ledande skikt tvingades acceptera en underordnad roll visavi landstinget.[38]

Det finns för övrigt ett möjligt samband med göingetingets status vid fredlösmål och den utomtingliga förlikningspraxisen. Det kan vara så att denna praxis emanerade ur häradstingets rätt att avkunna direkta och icke-appellerbara domar vid fredlösmål. En alltför stark juridisk position har endera medfört att de inblandade parterna valt att göra upp utanför rätten eller – vilket Göinges position som en säker tillflyktsort för fredlösa tyder på – att häradstinget tvingats anpassa sig till rådande ordning och låta de dömda

Christian IV, dansk kung 1588–1648, genomförde effektivt en centralisering och militarisering av den östdanska gränsbygden under 1600-talet. Privilegiepolitiken avvecklades och den första stående hären under statens kontroll organiserades. Emellertid institutionaliserades Blekinges och Hallands halvskattepraxis under Christian IV (Bild: Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg).

stanna kvar i häradet. Denna praxis är att se som en folklig positionering gentemot både kungamakten och häradstingets ledande funktionärer. Tolkningsmöjligheterna av det rättsliga tillståndet i Göinge mot slutet av 1500-talet är dock många och inte helt lätta att argumentera för; det rådde av allt att döma en sorts dubbelpositionering inom allmogens led i dess förhållningssätt till rättsutövningen.

Också i stora delar av Blekinge rådde en utomtingslig rättspraxis som kungamakten försökte ta krafttag mot i början av 1570-talet. Det första tecknet till missnöje från centrum med rättsordningen i landskapet härstammar redan från sommaren 1560, alltså från början av Frederik II:s regentperiod. Återigen var det Östra härad som utmärkte sig; denna gång genom att tingsfunktionärerna inte brydde sig om en kunglig förordning som sade att alla domar som avkunnades på häradstingen skulle nedskrivas i en för ändamålet särskild tingsbok. I Östra härad avkunnade de tolv nämndemännen alltjämt endast muntliga domar, vilket var en praxis utifrån gammal sedvana. Denna praxis passade inte in i kronans påbörjade kontrolliver, varför kungen uppmanade nämndemännen att efterlämna skriftliga versioner av sina domar.[39]

Bristen på en skriftlig rättstradition var emellertid inte det värsta. Under 1570-talet, i samband med bondeoroligheterna i Blekinge, uppdagades det att det knappt hölls några ting alls i Östra härad. I mars 1574 beordrades Oluf Nielsen i Valby, med titeln häradsfogde (eller tingsfogde som var den gängse benämningen i östra Danmark), att hädanefter hålla ting var fjortonde dag. Gjorde man inte det kunde man räkna med att få stå till svars för försumlighet.[40] Kungen var fortsatt uppbragt över den närmast totala bristen på rättsutövande i häradet och att det hölls ting endast några få gånger om året. Våren 1575 sände han en kommission till Blekinge som skulle döma i stridigheterna mellan bönderna och Jørgen Bille. Den instruerades särskilt att se till så att den rättsliga ordningen stramades upp; det gällde inte bara för Östra härad utan för hela landskapet. Problemet hade nämligen plötsligt svällt till att gälla hela Blekinge och speciellt Medelstad härad, centrum för oroligheterna och protesterna mot Jørgen Bille. I hela landskapet gick det »meget uordentligt til med at holde ting», under flera av årets månader hölls inga alls, hette det nu från kungligt håll. Kommissionen skulle undersöka förhållandena, fastställa en gällande ordning för rättsutövningen och insätta goda dannemän som tingsfogdar. Detta skulle ske »efter landets og indbyggernes lejlighed», vilket var ett uttalande som öppnade upp för menighetsinflytande.[41]

Detta tyder på att kungamakten hade ett intresse av att i så stor utsträckning som möjligt ta kontroll över den lokala rättsordningen med befolkninges acceptans. Just strävan efter förenhetligande av rättslig praxis har påtalats för andra områden vid ungefär samma tidpunkt.[42]

Det kunde emellertid vara förenat med stora besvär för länsherrarna att få de utnämnda tingsfogdarna att fullgöra sina plikter. Ett exempel med direkt ovilja inför uppdraget som tingsfogde kan hämtas från Medelstad härad. Där pågick mot slutet av 1570-talet en utdragen tvist mellan Jørgen Marsvin och Oluf Kat i Djuratorp, som utnämnts till tingsfogde av Marsvin. Kat menade själv att han var olämplig, direkt oduglig, till uppdraget, medan Marsvin å sin sida ansåg att han var lämplig, då han tidigare bland annat hade utmärkt sig som en skicklig förhandlare i olika tvistemål.[43]

Ärendet fick sin upplösning hösten 1579 då kungen fann för gott att befria Oluf Kat från uppdraget. Då hade saken varit uppe på landstinget, där landsdomaren dömt Kat för olydnad. Denne hade då svarat med att appellera till högsta instans, dvs. till kungen.[44] Vem som i praktiken utsåg tingsfogdar under 1500-talet råder det viss tvekan om. Koldingrecessen från 1558 § 6 sade visserligen att kungens länsmän skulle sätta »uberøchte dannemend» till häradsfogdar, men i de östdanska gränshäraderna levde det av allt att döma kvar en sedvaneprincip vid tillsättningen under 1500- och 1600-talen. I Göinge var bönderna inte sena att informera de nya svenska makthavarna i samband med den skånska kommissionen 1669 om att de själva hade valt sina tingsfogdar under dansktiden.[45] Något som talar emot denna tolkning är emellertid att när Göinge delades i två härader (Västra och Östra) 1637 var det uttryckligen länsherren på Kristianstad som på kungens order skulle utse en fogde till det nya

I Röinge finns en minnessten som visar platsen för Göinge häradsting. Här höll det odelade Göinge ting fram till delningen 1637. Då blev Röinge tingsplats för Västra Göinge medan Östra Göinge höll ting vid Broby (Bild: författaren).

tinget och tillvisa honom samma rättigheter som den andre.[46] Det fanns en sedvana som levde kvar som en delegerad självbestämmanderätt i de östdanska gränsbygderna i saker som rörde tillsättningen av lokala ämbetsmän, uppbördspraxis etc. Paralleller kan dras till ett tidigare existerande självuppbördssystem i Göinge som uppmärksammats av William Christensen.[47] Det var ur detta system som lokalsamhällets bondelänsmän utvecklades. Med böndernas möjlighet att på en eller annan grund neka uppdraget som tingsfogde stadfästes dessutom en viktig motståndsrätt mot den lokala överhetens maktutövning inom det juridiska området.

Av ovanstående har framgått att det var viktigt för centralmakten att komma till rätta med den lokala rättsstrukturen i gränsbyg-

derna i Skåne och Blekinge. Detta tyder på att rättsordningen var nyckeln till kontroll. Behärskade och kontrollerade kronan häradstingets maktutövning, behärskade den också lokalsamhället. Därför nödgades kungamakten att ingripa på ett mer handgripligt sätt än tidigare under 1500-talet när det gällde saker som utomtingslig rättspraxis, tillsättande av tingsfogdar och så vidare. Den inledande regleringsfasen i det som kan kallas för den absoluta statens genomförande hade därmed påbörjats.

Gränsbygdens partikularism och motståndspotential

Separatism och häradspartikularism var inga nya företeelser vid Frederik I:s makttillträde. Tidigare danska makthavare hade vid flera tillfällen fått se de nordskånska häraderna ingå partikularistiska fördrag med varandra eller med en yttre fiende. Frågan är emellertid om det är rätt att kalla dessa fördrag för partikularistiska, eller om de istället bör ses som en form av praktisk-funktionella sammanslutningar med syftet att bevara freden. Frågan är också om gränsbygdens agerande bör ses som reaktioner på centralmaktens politik och dess plikter gentemot lokalsamhällena. Det skulle i så fall vara missnöje med kungamakten som beskyddare och värn som var drivkraften bakom de många fördragen, vilket inte innebär att agerandet var partikularistiskt i sig. Att denna självständiga politik och vilja till fristående fördrag var som mest uttalad i gränsbygderna är inte att förvåna sig över. Allmogen, liksom även andra grupper i dessa trakter, hade den naturligt lättaste vägen att söka fördrag med den yttre fienden i och med närheten till den politiskt konstruerade gränsen. Dessutom hade de även det naturligt största intresset av att upprätthålla en grannfred med befolkningen på andra sidan gränsen. Gränsfrederna eller separatfrederna – de tidigare benämnda bondefrederna – har jag utrett i tidigare sammanhang och omnämner dem därför bara som hastigast i denna artikel.[48] Istället väljer jag att se närmare på den östdanska gränsbefolkningens politiska agerande som väl avgränsade enheter. Signifikativt för aktionerna är att de direkt eller indirekt riktades mot någon form av den egna riksenhetens, eller dess representanters, maktutövning i lokalsamhället, inte mot kungamaktens legitimitet som sådan.

I samband med Christian I:s död 1481 »beblandade» sig de nordvästskånska häraderna Norra Åsbo, Södra Åsbo och Bjäre i ett förbund vars syfte alltjämt är otillräckligt utrett av historikerna. Klart är emellertid att det rörde sig om en utbrytning från den danska riksbildningen och att de berörda häraderna gick den legala vägen genom att de uppsade den danske arvprinsen troheten på Skånes landsting. Egentligen är det bara tre tolkningar av denna ganska märkliga aktion som luftats. Först ut var dansken Erik Arup som klassade utbrytningen som »samløb og oprejsning». Orsakerna låg i ett utbrett missnöje mot kanslern Jens Pedersens skånska förordning från samma år. Denna förordning gynnade det skånska borgerskapet på böndernas bekostnad. Att bönder och borgare skulle närma sig politiskt sågs av samtiden som en möjlighet, men 1481 års förordning gick ganska ensidigt emot böndernas intressen. Bland annat förbjöd den all bondehandel och hantverksnäring på landsbygden.

Inskränkningarna i handeln och hantverksnäringarna övervägde det annars positiva innehållet i förordningen. Möjligtvis ansåg bönderna att förordningen inte skulle komma att efterlevas efter Christians död och att det var därför som de beslutade sig för att ta det drastiska steget att bryta sig ur riksgemen-

skapen. Att Christian, eller kungamakten i opersonifierad form, hade en nyckelroll i dramat kan anses som tämligen säkert. Också Ingvar Andersson tillskriver kungen denna roll, men han ser den mer bokstavliga plikten att beskydda som nyckeln till förståelse av häradsförbundets utbrytning. Andersson menar att de nordvästskånska häraderna kände en fruktan för svenska infall i området. Christian I hade redan föregående höst varnat för svenska intåg i Skåne genom de nordvästra häraderna. När kungen nu var död och oklarhet rådde om vem som för ögonblicket var böndernas rätta skydd och värn, såg de ingen annan utväg än att själva organisera försvaret mot den yttre fienden.[49] Detta, plus den labila situationen i de översta maktkretsarna i Köpenhamn legitimerade aktionen. Genom att uppsäga den danska kronan trohet och lydnad befriade häraderna sig dessutom från alla krav på skatter och andra avgifter, t.ex. i samband med militära aktioner.

Häradsförbundets utbrytning ur riksenheten offentliggjodes, som nämnts, på legal väg genom att den kungjordes på Skånes landsting. Några planer från förbundet att aktivt motsätta sig ett återinlemmande i det danska riket går inte att spåra i källorna. Det fredliga upproret kvästes snabbt genom kronans och de skånska makthavarnas agerande. Redan i början av juni avsändes ett svarsbrev signerat ärkesbiskopen och en grupp skånska stormän, där utbrytarhäraderna uppmanades att skicka vardera fyra representanter till landstinget för att erkänna det felaktiga i sitt handlingssätt. Gjorde de det lovade alla parter, änkedrottningen och arvprinsen såväl som riksrådet, att också i fortsättningen »beskärma häraderna för orätt».[50] Makthavarnas snabba svar visar att de mottog nyheten om häradsutbrytningen med en viss oro. Den politiska och militära potentialen i en utsatt gränsregion var en faktor som centralmakten tvingades räkna med. Möjligtvis var de näringspolitiska orsakerna det starkast vägande skälet, men oavsett det måste utbrytarförsöket ses som en taktiskt utförd manöver i samband med tronskiftet efter Christians död.

Rätten att upprätthålla den egna freden är ett centralt tema som känns igen från gränsfrederna. Att se det som en reaktion på centralmaktens oförmögenhet i denna sak är tämligen logiskt. Den utsatta gränsbefolkningen hade rätten att ta saken i egna händer när beskyddaren inte gjorde tillräckligt, trots vetskapen att undersåtarna stod inför ett yttre hot. Detta var en given tankefigur som knappast behövde någon ytterligare legitimitetsaspekt för den utsatta befolkningen. Tidigare under det stormiga 1400-talet hittar vi ett exempel på att Göinge friköpte sig från Karl Knutssons härjningar under dennes skånska expedition 1452. Göingarna undslapp genom sitt agerande att bli offer för detta »Mordbrændertog uden Lige i Nordens Historie».[51] Centralt är att svenskarna inte någon gång under det tre veckor långa förstörelsetåget möttes av en dansk här. Göinges agerande var därför funktionellt mer än det var ett partikularistiskt agerande eller ett politiskt ställningstagande.[52] Beslutet att köpa sig fred kan visserligen ses som politiskt självständigt då det tillkom utan någon inblandning från den danska centralmakten eller annan överhet. Det var dock en otillräckligt centraliserad maktstruktur som möjliggjorde agerandet, alltså var det denna struktur som främjade egenagerandet och självnyttan, inte något politiskt ställningstagande i sig.

Aktioner med synligt våld riktat mot kronan eller dess underlydande i lokalsamhällena är inte många. Frågan är närmast hur de skall tolkas; handlade det om politiska aktioner eller sociala protester, eller om självständiga aktioner eller ingick de i allianssbildningar tillsammans med andra grupper som

hade intresse av att agera mot kronan? Till det senare kan man lägga det skånska upproret 1525 under Sören Norby, liksom, för hela Danmark, den jylländska Clementsfejden 1536, som har kallats för Danmarks sista bondeuppror.[53] En gängse tolkning har varit att de skånska bönderna passiviserades efter 1525 och de jylländska efter grevefejden. Redan tidigare hade öarnas bönder passiviserats med införandet och etableringen av det tyngande 'vornedskabet'. Denna passivitet märker man dock inte mycket av i de östdanska gränsböndernas förhållningssätt visavi kronan och de underlydande tjänstemännen i lokalsamhällena under det fortsatta 1500-talet.

Allra tydligast var motståndspotentialen i Blekinge. Här hörde konflikterna mellan bönder och fogdar i vissa områden snarare till vardagen än tvärtom. De rena våldshandlingarna har dock inte lämnat särskilt många spår efter sig i källmaterialet; dessutom har den danska forskningens »ointresse» för en perifer, f.d. landsdel inte medverkat till att kronans problem i Blekinge lyfts fram på ett sätt som de borde ha gjorts. Tidigt på våren 1575 börjar omnämnandet av stridigheter i Blekinge mellan bönderna och Jørgen Billes fogdar. De hade då pågått under en tid och var en följd av att bönderna (enligt de själva) hade blivit förorättade och besvärats med en rad nya pålägg. Samtidigt med våldshandlingarna hade en stor del av bönderna enats om att insända förseglade klagomål till kungen i vilka de utgjöt sig över fogdarnas uppträdande.

Ett viktigt bidrag till förståelsen av oroligheterna i Blekinge är medelstadsböndernas ovan anförda besvär till Frederik II från 1574. Det innehöll en lång rad klagomål på fogdeväldet under Jørgen Bille. Värt att notera är att det var bland allmogen i det normalt ganska lugna Medelstad som oroligheterna hade sitt centrum. De tycks ha utlösts efter att Bille utökade sitt länsinnehav i Blekinge till att gälla både Lyckå och Sölvesborg. Därmed lade han under sig det mesta av landskapet, om än som kronans ställföreträdare, på mycket generösa villkor, då de båda länen innehades fritt. Denna position som »blekingehövding» var något som irriterade bönderna, inte minst på grund av den resursexploatering han försökte genomföra utifrån sin fria förfoganderätt till länsintäkterna. Men det fanns fler orsaker till att konflikten urartade i öppet våld. I mars 1574 förbjöds t.ex. bönderna både under Sölvesborg och Lyckå fritt skogshygge.[54] I Östra härad hade Bille börjat beskatta böndernas små skvaltmöllor, vilket inte var populärt att döma av en supplik som allmogen insände till kungen. Kungen i sin tur klagade på att det inte hölls ting mer än ett par gånger om året i häradet. Kraven på att det skulle hållas varannan vecka »hvis de ikke ville stå til rette for deres forsømmelighed» var utmanande nog för allmogen.[55] Av allt att döma såg häradsmenigheten en väl rotad lokal rättssedvana fristående från centralmaktens kontroll hotad. Detta var inte minst viktigt för att förstå att konflikterna runt om i Blekinge urartade till öppet våld.

Böndernas agerande var tvådelat. Dels tog man till öppet motstånd mot den närmaste överheten, alltså mot fogdarna, av vilka några mördades. Dels insände de beseglade klagoskrifter till kungen, i vilka de framhöll hur fogdarna hade avkrävt dem nya, orättfärdiga avgifter. Detta visar att allmogen inte reste sig mot kungamakten som en central överhet, utan mot den närmaste överheten, dvs. mot de i lokalsamhället allestädes närvarande och resurskrävande fogdarna. Man ansåg sig inte ha förpliktelser gentemot någon annan än kungen och det var också från det hållet man räknade med att få hjälp mot de lokala

maktutövarna, om än dessa var i kungamaktens tjänst. Böndernas rätt inbegrep alltså både öppet motstånd mot den närmaste överheten och krav på bistånd från kungamakten till vilken man förhöll sig lojal.

Kungamakten tycks ha sett på händelserna som en sak mellan bönderna och Jørgen Bille. Frederik II beordrade i mars 1575 några »gode mænd» och riksråd att bege sig till Blekinge för att undersöka vad som låg bakom oroligheterna. Inför bönderna lovade han att ingen oskyldig skulle dömas och att avskaffa de nya avgifter som Bille orättmätigt hade försökt att pålägga dem. Det var därför viktigt att bönderna, mot löfte av fri lejd, kom till förhandlingarna med den utsända kommissionen och tillkännagav sina klagomål. På detta sätt lovades de ett opartiskt avgörande.[56]

Efter den kungliga kommissionens resa till Blekinge följde en rad bondevänliga förordningar som hade som målsättning att lugna de upproriska blekingarna. Halvskattepraxisen erhöll, som vi sett, fortsatt legitimitet, och det beslutades om en årlig marknad i Ronneby där både bönder och borgare fick lov att handla med sina varor.[57] Hösten 1576 beslutades också om lättnader i det två och ett halvt år tidigare stadfästa förbudet mot fritt skogshygge. Först ut var Elleholms län, där länsinnehavaren Arild Ugerup gjort sig till talesman för böndernas krav. Den förste oktober beviljades bönderna i Blekinge som en enhetlig kategori fri tillgång till skogen »ligesom de have haft fra arilds tid af». Vissa inskränkningar var dock nödvändiga, så t.ex. förbjöds bönderna att exportera timmer; försäljningsrätten gällde enbart vid handel med kungens undersåtar inom riket.[58] Dessutom slapp blekingehäraderna att hålla soldater enligt ett tidigare påbud, mot att själva utrusta ett inte specificerat antal skyttar till rikets behov.[59]

Oavsett denna politik som i stor utsträckning tillgodosåg böndernas krav fortsatte oroligheterna i Blekinge under det resterande 1500-talet. Det tycks till stor del ha handlat om juridiska och handelsrelaterade konflikter. Dessutom ingick borgare och bönder i en allians bland annat för att framföra krav om tullättnader. 1579 insände de en gemensam, mycket omfattande besvärsskrift till kungen.[60] På den vägen fortsatte det framöver.

Sammanfattning

I denna artikel problematiserar jag de gamla refeodaliserings- och försämringstesernas giltighet för Danmark under tidigmodern tid. Tidigare forskning har i stor utsträckning alltför oreflekterat avfärdat Danmark som ett östelbiskt område. Senare årtiondens forskningsresultat framför allt i Tyskland har fokuserat på de mindre lokalsamhällena under en större regional eller territoriell enhet och på så sätt funnit avvikande mönster från en generaliserande helhetsbild. Mindre enheter kunde framgångsrikt förhandla sig till vittgående friheter, något som inte minst utmärkte allmogegrupper i de tyska randstaterna.

Genom att fokusera speciellt på gränsbygden i Skånelandskapen före övergången till Sverige framträder en ganska klar bild av ett privilegierat bondesamhälle, men också av ett konfliktfyllt och utsatt område. Statsmaktens exploateringskrav i gränsbygden möttes av invånarnas motkrav på friheter inom många områden. Skattelättnader, landgilleavlösningar, utomtingslig rättslig praxis, etc. var det pris som den danska kronan fick betala för att säkerställa invånarnas lojalitet. Det fanns en dualistisk förhandlingsinteraktion mellan stat och samhälle som oftast förhindrade djupare konflikter och tillgodosåg båda parters behov. Att inte oroa allmogen i

de utsatta gränshäraderna var ett återkommande ledmotiv i de danska kungarnas förhållningssätt. Systemet var dock inte friktionsfritt. Kronan var egentligen inte nöjd med det otillräckliga systemet och gränsallmogen slöt ofta egna fredsavtal med grannarna på den svenska sidan under krigs- och orostider. Det var emellertid endast vid ett fåtal tillfällen som gränsmenigheternas protester urartade i våldsaktioner eller utbrytarförsök (Blekinge under 1570-talet och de nordvästskånska häraderna 1481).

Mot slutet av 1500-talet påbörjade kronan en normaliserings- och centraliserings-offensiv i gränsbygden. Det kunde man göra eftersom den militära försvarsstrukturen började organiseras efter nya och statligt styrda principer. Detta betydde att vissa friheter och privilegier drogs in, vilket dock inte skedde utan motstånd. Allra tydligast var motståndet i Blekinge som tidigare hade åtnjutit en rättslig praxis i det närmaste helt utanför kronans kontroll. Detta gällde även för Göinge i Skåne. Också när det gäller övertagsavgifterna för besittnings- och äganderätten till gårdarna påbörjades en normaliseringsprocess. Bönderna i Blekinge och Göinge anbefalldes att betala samma taxa som man gjorde i det övriga riket. Däremot fick Halland och Blekinge fortsatt rätt till halvskattepraxis vid alla de extraordinarie skatteuttagen. Denna rätt behöll de båda landskapen under hela den danska tiden. Centraliseringssträvan till trots fanns det alltså utrymme för en kringskuren förhandlingspraxis även i fortsättningen, där hänsyn togs till gränsallmogens krav och behov. Den gamla försämringstesen kan därmed klart tillbakavisas som en allmängiltig värdemätare för danska förhållanden. Likaså håller det inte att kategorisera den östdanska gränsbygden som ett område med ett framväxande stordriftsbaserat jordbrukssystem från och med senmedeltid. Avvikelserna i rättslig praxis, avgiftskrav och förhandlingsinteraktionen visar att så inte var fallet. Därmed bekräftas också min utgångspunkt att skiftande förutsättningar medverkade till att utveckla olika gemenskapsformer.

Ordförklaringar

Bolsvin: Denna avgift kan förmodligen kopplas till allmogens plikt att ge ett svin för rätten till ollonbete i kronans skogar. Bol är annars en äldre kameral och driftsteknisk indelning av jord.

Bondelänsman: Tjänstemannagrupp som var underställd ridefogden och som utsågs bland lokalsamhällenas invånare (därav benämningen bondelänsman).

Fästebönder: Brukare av kronans och adelns jord som fick infästa gårdarna vid tillträde (jämför 'stedsmål' nedan) till skillnad från de jordegna eller självägande bönderna.

Grundherrschaft: Ett system som innebar att bönderna ofta under fria former brukade jorden mot erläggande av avgifter till jordägaren. Inga större ansamlingar av jord kring en och samma huvudgård, utan jordinnehavet var ofta spritt.

Gutsherrschaft: Ofta likställt med storgodsdrift. I Danmark utvecklades denna form från senmedeltid och framåt. Jordägandet koncentrerades till en stor huvudgård och driften byggde i hög grad på böndernas dagsverksskyldighet. Ses av tradition som en ofriare form för bönderna, inte bara yrkesmässigt utan även juridiskt.

Gästeri: Ursprungligen en skyldighet att hålla kungen och hans folk med kost och logi under deras resor i riket. Senare förvandlades det till en pengaavgift som kom att ingå i det fasta landgillet.

Insittare: Danska 'indester', medbrukare som var underställda huvudmannen på en gård. Insittarna återfanns bland olika grupper i bondeståndet och användes i skiftande betydelse på olika platser i Danmark.

Kommunalism: Lokalt självstyre mer eller mindre fristående från en statsmakt. Begreppet förknippas framför allt med Peter Blickle och hans uppmärksammade forskning under senare decennier.

Partikularism: en landsdels strävan efter en viss särställning i form av politiskt oberoende eller självstyrelse.

Pund: Ett pund motsvarades av olika antal skäppor beroende vad det var för produkt.

Ridefogde: Ämbetsman underställd länsherren. Med tiden fick varje härad som fögderi en egen ridefogde med polisiärt och uppbördstekniskt ansvar.

Skäppa: En tunna motsvarar sex skäppor, vilket är ungefär 140 liter.

Stedsmål: Gårdsfästnings- eller infästningsavgift som normalt betalades av kronans och adelns bönder när de tillträdde en gård. Det fanns även andra varianter av 'stedsmål'. De självägande bönderna betalade normalt en avgift till kronan som benämndes 'husbondhold'.

Vornedskab: Ett system liknande livegenskap som utvecklades på de danska öarna och som gjorde det svårt för en bonde att flytta från en gård mot jordägarens vilja. Det infördes aldrig i Skåne.

Noter

[1] Försämringstesen har haft stor genomslagskraft i den danska forskningen alltsedan J.A. Fridericias förfallsteori från slutet av 1800-talet. Tunga namn inom det danska historikerskrået som Erik Arup, Fridlev Skrubbeltrang, Carl Rise Hansen, Gunnar Olsen, m.fl. sällade sig under 1900-talet till försämringsförespråkarna. Det är dock fel att säga att den negativa bilden inte har ifrågasatts. Så t.ex. etablerades tidigt en motteori med Johannes Steenstrup som initiativtagare. Dessutom var Kristian Erslev en tidig problematiseringsivrare av maktförhållandena under adelsväldet. Under 1900-talet var det framför allt Hans H. Fussing som gick emot ståndpunkten om ett totalt förringande av bondekåren. Det gjorde han först och främst genom att hävda att böndernas rättssäkerhet stärktes under adelsväldet. Bland senare utmanare till förfallsteorin och tesen om adelns skuld till den negativa utvecklingen i Danmark under 1600-talet märks t.ex. Leon Jespersen och Svend Aage Hansen.

[2] Jag tänker här närmast på den gamla pseudomarxistiska refeodaliseringstesen inom vilken Danmark klassificerades som ett östelbiskt land. Se t.ex. Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling*, Lund 1978, s. 190, 236; Robert Brenner, »Klasstrider och ekonomisk utveckling under feodalismen» i *Arkiv. Studiehäften 5*, Stockholm 1979, s. 36, 41–52; Maurice Dobb, *Studier i kapitalismens utveckling*, Stockholm 1973, s. 49, 198, som speciellt framhåller Danmark som ett östelbiskt land; Immanuel Wallerstein, *The Modern Word-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York/London 1974, s. 307. Wallerstein grundar sin ståndpunkt på den polske ekonomen Marian Malowist som ser processen med den aristokratiska approprieringen inom jordbruket som tydligast i Polen, Brandenburg, Pommern, Mecklenburg och Livland, medan den »showed itself more feebly in Denmark.» Direkt avvisande till refeodaliseringstesens giltighet för Danmark var Erling Ladewig Petersen (se E. Ladewig Petersen, *Dansk socialhistorie, bind 3: Fra standssamfund til rangsamfund 1500–1700*, Köpenhamn 1980. Om begreppen 'Grundherrschaft' och 'Gutsherrschaft' se även Mats Olsson, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet.*, Stockholm 2002, s. 33–36. Olsson understryker, stödjande sig på tysk forskning, att det skett en uppluckring under senare år av de tidigare alltför distinkt åtskilda systemen.

[3] Steinar Imsen och Günter Vogler, »Communal Autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe» i *Resistance, Representation, and Community* (ed. Peter Blickle), Oxford 1997.

[4] Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, del II: Lydriketiden*, Trondheim 1994, s. 34, 38–39. Imsens beskrivning av denna interaktion mellan kung och norska bönder är fullt gångbar även för den östdanska gränsbygden.

[5] Bland många alster, se t.ex. Eva Österberg, »Vardagens sträva samförstånd» i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*, Stockholm 1993, s. 141, 144–145. I senare texter har dock Österberg pläderat för en speciell *nordisk* modell (se t.ex. Eva Österberg, »Political Culture and the Nordic Model» i *Universal Ethics. Perspectives and Proposals from Scandinavian Scholars*, Haag 2002. Den tidiga Österberg markerade sig som något av en pionjär inom svensk och nordisk modern gränsforskning med sin avhandling *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Lund 1971.

[6] Se t.ex. Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000, s. 298, som menar att riksenheten spelade en mindre roll för bönder i Danmark jämfört med i Sverige, i alla fall som forum för politiskt agerande.

[7] Se t.ex. Kimmo Katajala, »Conclusions. Peasant Unrest and Political Culture» i *Northern Revolts...* (ed. Kimmo Katajala), Helsingfors 2004, s. 268, som ser Danmark som ett undantag från »the Nordic rule». Han menar även att det är svårt att spåra någon form av bonderörelser i Danmark efter Clementsfejden 1534. Detta ser han som en följd av godsstrukturen och godsägarnas juridiska överhöghet över bönderna. Det är just frånva-

ron av denna »danska» struktur som utmärkte förhållandena längs den vidsträckta landgränsen mot Sverige.

[8] Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund 2002. Andra forskare som är värda att nämnas i detta sammanhang är Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund 2003; Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Lund 2007.

[9] Stefan Persson, *Kungamakt och bonderätt. Danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1630*, Göteborg/Stockholm 2005.

[10] Heide Wunder, »Die ländliche Gemeinde als Strukturprinzip der spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Geschichte Mitteleuropas» i *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa* (hrsg. Peter Blickle), München 1991, s. 401.

[11] Heide Wunder, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Göttingen 1986, s. 35, 67, 76–79.

[12] Winfried Schulze, *Landesdefeinsion und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619)*, Wien–Köln–Graz 1973.

[13] Peter Blickle, »Kommualismus, Parlamentarismus, Republikanismus» i *Historische Zeitschrift, Band 242*, München 1986.

[14] Erik Arup, *Danmarks historie, anden bog, 1282–1624*, Köpenhamn 1932, stod dock för en tidig problematisering av den förhärskande grundsynen. På senare år har flera historiker problematiserat innehållet i Frederik I:s handfästning, se t.ex. Hans Henrik Appel, *At være almuen mægtig. De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991, s. 28–29. För redovisning av forskningsläget kring Frederik I:s handfästning, se Appel 1991, s. 30.

[15] Efter Arup 1932, s. 408. Inte många danska forskare har uppmärksammat privilegiebrevet till Göinge. Se dock t.ex. Anders Bøgh, »Feudalisering og bondekommunalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderne» i *Danmark i senmiddelalderen* (red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen), Århus 1994, s. 99.

[16] Privilegiebrevet finns i DRA, DK, B 1, 11, FDR, 289b. Se även Arup 1932, s. 408. Om friheten från 'stedsmål', se DRA, Regnskaber, Helsingborg len 1574–98 (M 18.221–M 18.222), som uppger att Göinge inte erlade denna avgift. I Blekinge var det främst Östra härad som stod i fokus för kungamaktens särartspolitik, även om den inte går att följa lika klart i källorna som i Göinges fall. Det går att dokumentera att häradet fick fortsatta privilegier beviljade i samband med Frederik II:s trontillträde. De stadfästes den 16 juli 1560, vilket var två månader innan Göinges bönder fick motsvarande brev utställt på sig (efter KB 1571–1575, s. 79).

[17] KB 1571–1575, s. 634 och ovan. De båda landskapens halvskatt har sysselsatt både danska och svenska forskare från och till genom åren. Störst iver att hitta en duglig förklaring framvisar måhända Haakon Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser skatter på landbefolkningen 1530–1660*, Odense 1978, s. 203–204, som utöver sedvana och åldershävd menar att kungamakten såg sig tvungen att bevilja halvskatten utifrån en svaghets- och beroendeposition visavi de båda landskapen. Bergman 1992, s. 66–69, trycker mer på böndernas argumenterande som byggde på att framhålla deras fattigdom och bristfällighet. Noteras bör att Bergman inte uppmärksammar institutionaliseringen av halvskattepraxisen efter 1634. Istället ser han denna period som en avslutningsfas för avkortningspolitiken. Också Knud Fabricius, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, bind 1*, Köpenhamn 1906, s. 21, 24, förklarade Hallands halvskatt utifrån ett fattigdomskriterium.

[18] KB 1561–1565, s. 74, 210.

[19] KB 1556–1560, s. 273.

[20] DRA, DK, B 31, T.6, 329b.

[21] KB 1571–1575, s. 484–485. Bille varnades uttryckligen för att oroa och förorätta bönderna. Skedde det skulle kungen personligen se till att de fick sin rätt.

[22] DRA, DK, B 31, T.5, 306.

[23] KB 1556–1560, s. 144.

[24] Jämför närmast Wunder 1991, s. 399.

[25] Om landgillets utseende i Skåne utifrån topografiska förutsättningar, se Sven Dahl, *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund 1942.

[26] KB 1576–1579, s. 284. Under 1579 inkom även bondemenigheter i de sydligare delarna av Skåne med besvär angående den nya skäppan. I februari menade t.ex. bönderna i Dagstorp och Lackalänga under Malmöhus att de inte skulle kunna utreda det nya landgillet »uden at blive ødelagde». Också här instruerades länsherren att beräkna ett rimligt landgille efter den nya skäppan.

[27] KB 1576–1579, s. 334.

[28] Se Peter Bierbrauer, »Die ländliche Gemeinde in Oberdeutsch-Schweizerischen Raum» i *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich* (hrsg. Peter Blickle), München 1991, s. 175, bl.a. om schweiziska 'Talschaften' och deras friköpande från hela Grundherrschaftkomplexet.

[29] DRA, Hlr 1582/83 (Mikrofilm).

[30] KB 1576–1579, s. 484–485. För ytterligare exempel med konflikter om landgillet från Blekinge, se t.ex. KB 1571–1575, s. 64.

[31] DRA, DK, B 51, Sk.T. 1, 33.

[32] Klarast kommer detta kanske till uttryck hos Günther Franz, *Der deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt 1975 (ny upplaga), som i stort låter böndernas föreställnings- och

tolkningsvärld inbegripas i »das alte Recht» och senare i en egentolkning av »das göttliche Recht». Böndernas tolkningar stod i bjärt kontrast till överheten; i detta faktum fanns grundorsaken till bondekriget 1525.

[33] KB 1556–1560, s. 119.

[34] DRA, DK, B 51, Sk.T. 1, 236.

[35] CCD II, s. 414–415.

[36] DRA, DK, B 51, Sk.T. 2, 104.

[37] Det finns ett fall från räkenskapsåret 1627/28 då en person dömts till böter för att ha hyst en fredlösdömd. Också antalet legalt avtingade fredsköp är f.ö. lågt i början av 1600-talet.

[38] DRA, DK, B 51, Sk.T. 1, 45.

[39] KB 1556–1660, s. 412.

[40] KB 1571–1575, s. 403.

[41] KB 1571–1575, s. 589–590.

[42] Se t.ex. Wunder 1986, s. 84. Begreppet 'Verrechtlichung' innebar att de tidigare mer eller mindre autonoma rättsområdena tvingades att tillägna sig en enhetlig rättsordning som likställde dem med andra undersåtar inför lagen. Inkorporeringen skedde på statsmaktens eller territoriets villkor.

[43] KB 1576–1579, s. 456.

[44] KB 1576–1579, s. 771.

[45] Efter Alf Åberg, Snapphanarna, Lund 1981 (ny upplaga), s. 26–27.

[46] CCD II, s. 11.

[47] William Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede*, Köpenhamn 1903/1974, s. 554.

[48] Om gräns- eller separatfrederna, se Persson 2005, s. 252–258.

[49] Efter Ingvar Andersson, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm 1974, s. 401–402. Om häradsförbundet som en sammansvärjning, se Cederholm 2007, s. 155–156.

[50] Efter Andersson 1974, s. 401–402.

[51] Caspar Paludan-Müller, *De første Konger af den Oldenburgske Slægt*, Köpenhamn 1874/1971, s. 38–39.

[52] Andersson 1974, s. 365–366, har emellertid karakteriserat Göinges agerande som häradets »så vitt vi vet första uppträdande som självständig politisk faktor».

[53] Lars Tvede-Jensen, »Clementsfejden. Det sidste bondeoprør i Danmark» i *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder* (red. Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen), Ålborg 1988.

[54] KB 1571–1575, s. 401. Jämför även ovan.

[55] KB 1571–1575, s. 625, 403. Jämför även ovan.

[56] KB 1571–1575, s. 589.

[57] KB 1571–1575, s. 622.

[58] KB 1576–1579, s. 93, 95.

[59] KB 1571–1575, s. 620. Det hette endast att bönderna i blekingehäraderna skulle »forpligte sig til at fremsende saa mange vel udrustede skytter som muligt, hvis kongen har brug for dem udenlands».

[60] KB 1576–1579, s. 649, 680.

Källor

Rigsarkivet, Köpenhamn (DRA)

Danske Kancelli (DK)

Frederik I:s danske registre (FDR) 1523–1533 B 1, 11, 289b

Tegnelser over alle lande (T.) B 31, T. 5, 6.

Skånske tegnelser (Sk.T.) B 51, Sk.T. 1, 2.

Regnskaber, Helsingborg len 1574–98 (M 18.221–M 18.222)

Litteratur och tryckta källor

Anderson, Perry, *Den absoluta statens utveckling*, Lund 1978

Andersson, Ingvar, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm 1974

Appel, Hans Henrik, *At være almuen mægtig. De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991

Arup, Erik, *Danmarks Historie II (1282–1624)*, København 1932

Bergman, Karl, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund 2002

Bierbrauer, Peter, »Die ländliche Gemeinde in Oberdeutsch-Schweizerischen Raum» i *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich* (hrsg.PeterBlickle), München 1991

Blickle, Peter, »Kommualismus, Parlamentarismus, Republikanismus» i *Historische Zeitschrift, Band 242*, München 1986.

Brenner, Robert, »Klasstrider och ekonomisk utveckling under feodalismen» i *Arkiv. Studiehäften 5*, Stockholm 1979

Bøgh, Anders, »Feudalisering og bondekommunalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderne» i *Danmark i senmiddelalderen* (red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen), Århus 1994

Cederholm, Mathias, *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Lund 2007

Christensen, William, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede*, Köpenhamn 1903/1974

Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558–1660, udgiven ved A. Secher, København 1887–1903

Dahl, Sven, *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund 1942

Dobb, Maurice, *Studier i kapitalismens utveckling, Stockholm 1973*

Erslev, Kristian, *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde*, København 1879

Fabricius, Knud, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, bind I*, Köpenhamn 1906

Franz, Günther, *Der deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt 1975 (ny upplaga)

Fridericia, J A, *Adelsvældens sidste Dage 1648–1660*, København 1894/1969

Fussing, Hans H., *Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600*, København 1942

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunioinens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000

Rise Hansen, Carl, »Den økonomiske udvikling inden for bondestanden c. 1560–c. 1660. Et bidrag til dens historie» i dansk *Historisk Tidsskrift*, 10 R. VI, København 1942–44

Hansen, Svend Aage, *Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut*, nr 6, København 1964

Imsen, Steinar, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, del II: Lydriketiden*, Trondheim 1994

Imsen, Steinar och Günter Vogler, »Communal Autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe» i *Resistance, Representation, and Community* (ed. Peter Blickle), Oxford 1997

Jespersen, Leon, »1648 – Magtstat eller minimumstat?» i *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*, Odense 1989

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1556 1560, 1561–1565, 1571–1575, 1576–1579, ved C. F. Bricka, L. Laursen, København 1885–1899

Katajala, Kimmo, »Conclusions. Peasant Unrest and Political Culture» i *Northern Revolts. Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries* (ed. Kimmo Katajala), Helsingfors 2004

Lerbom, Jens, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund 2003

Bennike Madsen, Haakon, *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser – skatter på landbefolkningen 1530–1660*, Odense 1978

Olsen, Gunnar, *Hovedgård og bondegård. Studier om stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1724*, København 1957/1975

Olsson, Mats, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Stockholm 2002

Paludan-Müller, Caspar, *De første Konger af den Oldenburgske Slægt*, Köpenhamn 1874/1971

Persson, Stefan, *Kungamakt och bonderätt. Danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525 1630*, Göteborg/Stockholm 2005

Ladewig Petersen, Erling, *Dansk Socialhistorie, Bind 3: Fra standssamfund til rangsamfund 1500–1700*, København 1980

Schulze, Winfried, *Landesdefeinsion und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterrichischen Territorialstaates (1564–1619)*, Wien–Köln–Graz 1973

Skrubbeltrang, Fridlev, *Det danske landbosamfund 1500–1800*, København 1978

Steenstrup, Johannes, »Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid» i dansk *Historisk Tidsskrift*, 5 Række, 6 Bind, København 1886–87

Tvede-Jensen, Lars, »Clementsfejden. Det sidste bondeoprør i Danmark» i *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder* (red. Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen), Ålborg 1988

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York/London 1974

Wunder, Heide, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Göttingen 1986

Wunder, Heide, »Die ländliche Gemeinde als Strukturprinzip der spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Geschichte Mitteleuropas» i *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa* (hrsg. Peter Blickle), München 1991

Åberg, Alf, Snapphanarna, Lund 1981 (ny upplaga)

Österberg, Eva, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Lund 1971

Österberg, Eva, »Vardagens sträva samförstånd» i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*, Stockholm 1993

Österberg, Eva, »Political Culture and the Nordic Model» i *Universal Ethics. Perspectives and Proposals from Scandinavian Scholars*, Haag 2002

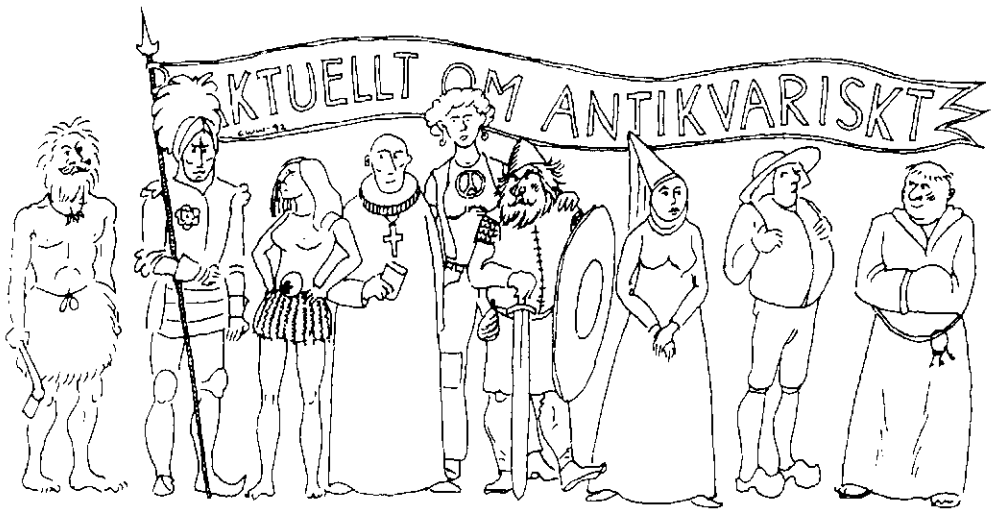

Kilian Stobaeus kuriosakabinett

Äntligen har Historiska Museet i Lund kunnat öppna portarna och välkomna allmänheten in för att beskåda kuriosakabinettet i lokaler som gör det rättvisa. De äldsta föremålen härstammar från 1700-talet och en väldigt speciell man vid namn Kilian Stobaeus d.ä. Han var bl.a. stadsläkare i Göteborg och brunnsläkare vid Ramlösa brunn. Senare kom han även att inneha framstående tjänster vid Lunds Universitet såsom professor i naturalhistoria och fysik, professor i historia och 1735 blev han även utsedd till universitetets rektor. På det porträtt av Stobaeus som akademiritare Carl Mörth lät måla 1737 sitter han i sitt kuriosakabinett omgiven av alla sina fantastiska föremål iklädd den violetta rektorskåpan, ett porträtt som ursprungligen var tänkt att hänga i kabinettet men som först nu, nästan 300 år senare, fått sin rättmätiga plats.

Stobaeus var en skröplig man som led av hypokondri, hade en tuberkulös abscess i ena höften, saknade ett öga samt var skrumpen på ena foten. Allt resande var för honom förbundet med stora plågor och det var måhända av denna anledning han samlade föremål från hela världen i sitt hus strax söder om Domkyrkan i Lund. Med hjälp av sina lärjungar samlade han in föremål samt bytte till sig saker. Under perioder bodde bl.a. Johan Leche och Carl von Linné hos honom och fick med hans tillåtelse studera både hans omfattande samlingar samt hans bibliotek. Han hade sina elever till att företa resor runt om i Skåne för att samla in fossil, en annan av Stobaeus stora passioner, som sedan användes som bytesobjekt gentemot andra samlare. På det historiska området var hans verksamhet betydelsefull, särskilt genom den mångsidighet han införde i undervisningen. Stobaeus var den förste som utmanade den hos många folk existerande föreställningen, att stenar har ramlat ned på jorden i samband med åsknedslag. Han skriver i sin avhandling från 1738 »att alla åskstenar av detta slag har ett utseende som människan har gett dem vilket framgår av uppenbara spår av tillverkning och polering som utförts med hammare eller annan sten och sand». Han gjorde också ett första försök till en gruppering av dessa fynd men detta uppmärksammades inte. I en av sina avhandlingar behandlar han även de s.k. Brattingsborgspenningarna, där han drar

slutsatsen att det rör sig om fossil av en snäcka och inte om verkliga mynt.

Museum Stobæanum

År 1735 donerade Stobaeus sina fornsaks- och kuriosasamlingar till universitetet som då inhystes i Kungshuset och fortsatt benämns Museum Stobæanum. I donationen ingick bl.a. uppstoppade, skeletterade, monterade fåglar och däggdjur samt reptiler i sprit och insekter under glas. Snäckskal och fossil utgjorde också de en stor del av donationen liksom flera flintartefakter. Av rena kuriosaföremål fanns bl.a. kinesiska föremål, vilket vid den tiden var särskilt populärt. Ytterligare ingick »en Islandsbåt, med en tröja, som islandshwalfiskfångare bruka» som nu fått en hedersplats i det återskapade kuriosakabinettet på Historiska museet.

Detsamma gäller kabinettets andra donation, som skapade en viss uppståndelse på sin tid, nämligen en mumie med tillhörande sarkofag som skänktes av universitetets kansler Carl Gyllenborg året efter Stobaeus donation. Detta var en så stor sak att man lät gravera en minnestavla över händelsen. I Stobaeus anda har sedan ytterligare föremål införlivats i kuriosasamlingen allt eftersom åren gått och många av dessa föremål finns också de utställda i kabinettet.

Historiska museet

Redan professor Otto Rydbeck försökte i början av 1900-talet att sammanföra vad som gick att identifiera och gjorde därmed ett försök att återställa Museum Stobæanum. Därmed kan det sägas att dagens Historiska museum följer denna långa tradition att förvalta och återskapa de gamla samlingarna men har samtidigt gjort det i en nydanande tappning med föremålen i centrum och med all den kuriösa stämningen kvar.

Erika Rosengren

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu
Hemsida: http://www.tidskriftenale.nu

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.
Årsavgiften för 2008, 200 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., 1:e arkivarie Bengt Danielson, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt docent Lars Berggren, Lund, fil. dr Kajsa Bjurklint Rosenblad, Lund, docent Peter Carelli, Lund, docent Tomas Germundsson, Lund, 1:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, fil. dr Peter Ullgren, Tyringe, professor Anna Christina Ulfsparre, Lund, 1:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

CAROLINE ARCINI OCH BENGT JACOBSSON
Vikingarna från Vannhög
1

STEFAN PERSSON
Bönder, gränsbygd och stat
15

Aktuellt om antikvariskt
Kilian Stobaeus kuriosakabinett
35

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.

ISSN 0345-0708